

NORDISKA KULTUR-
LANDSKAPSFÖRBUNDET

LOMMEN

50

VINTER
2013-14

Indhold:

2	Om forsiden og bladet	24	Danmarks stenaldergrave
3	Nye styremedlemmer	27	Von Langenske afdelingssten
4	Afgående styremedlem	30	Kløveteknik
5	Mimes Brønn	36	Immervad bro
6	Nyt fra styret	37	Bygningssten
7	Årsmøde 2014	38	Bolund-diget
8	Årsmøde 2013	39	Jens Vejmand
12	Fra Vestjylland før og nu	39	Suppe på en sten
13	Konvention om dyrplageri	40	Kontakt eller blot hygge
14	Hedebakkerne og heden	40	Bidrag til Lommen
16	Pleje af hedelyng	41	Bøger om sten og Äskhult
20	Hedepleje kulturhistorisk	42	Bøger om slotte
22	Horst Meesenburg	44	Ei strandeng i Trøndelag
23	Vestjyske småsten	48	Medlemskab og kontakt

LOMMEN Vinter 2013-14

Medlemsblad for Nordisk KulturlandskabsForbund

Redaktion: Bjørn Petersen

Layout: Lea Stroh

redlommen@gmail.com

www.n-kf.org

Tryk: Greif, Estland

ISSN 1102-6553

Foto og manipulation: Karen Sillemann og Bjørn Petersen

Tak for liv i Lommen

Tak til medlem Jarle K. Øvrehus, som med sin da anonyme anmeldelse af "Stenminnen" i Lommen 49 startede en lille lavine af stof om sten i nr 50. Jeg håber at fortsætte stentemaet med flere facetter andetsteds.

Og tak for de 2 medlemstegnede tegninger i dette nummer. En god gammel tradition i Lommen. Send gerne flere.

Og tak for forslaget om at præsentere de enkelte forfattere. Det harmonerer godt med at forbundet er et fagligt kontaktnet.

Og tak for mange andre gode bidrag og kommentarer

gennem mine 8 år som redaktør. Som billedet viser, er jeg ved at forstene lidt i papirets rammer, så nu er det skiftedag. Jeg håber at fortsætte i mere levende og dialogisk form på blog og elektronisk nyhedsbrev, om styret vil. Selve Lommens fremtid må styret afklare her efter 50 numre.

Det vigtigste for et kontaktnetværk er at fremme kontakt mellem medlemmer. Det er et mere dynamisk medie bedre til.

Skriv gerne, både med synspunkter om et kommende nyhedsbrev og med stof til det. Skriv til redlommen@gmail.com eller til et styremedlem. Eller til forbundets mail nokulafo@gmail.com.

Bjørn Petersen

Om forsiden

Allerede før Roskilde domkirke blev påbegyndt i 1170 var byen et religiøst (og handelsmæssigt og politisk) magtcentrum. 13 kirker i byen og mindst to i nærmeste omegn +5 klostre har sat spor gennem tiden.

Denne stenmur langs en ejendom på den gamle kanike-bydels areal er ligesom mange andre voksested for gamle klosterplanter. Her Vår-brunrod (*Scrophularia vernalis*) som takket være Søren Hedals og andres indsats overlevede stenmurens omsætning sidst i 1980'erne.

Fotos: Søren Hedal. Se også tidsskriftet URT 1996:2 s 55-59.

Nye styremedlemmer

Stig Horsberg

Jeg er født 1962 i Finnmark, men vokst opp i Gjøvik på vestsiden av Norges største innsjø, Mjøsa. Herfra har jeg fått med meg naturverninteressen som aktivt medlem i Natur og Ungdom i ca. 10 år, fugleinteressen fra den ornitologiske foreningen og etter hvert botanikken gjennom skolegang på naturfaglinjen. Jeg flyttet hjemmefra for å studere landskapsarkitektur på Norges landbrukshøgskole på Ås (nå Universitetet for miljø- og biovitenskap) og var ferdig utdannet der i 1987. Siden 1991 har jeg arbeidet ved landbruksforvaltningen i Oppland fylke (=län/amt) som fra 1993 er en del av Fylkesmannen i Oppland. I Norge ligger landbruksforvaltningen og miljøvernforvaltningen hos Fylkesmannen, som er statens representant, mens kulturminneforvaltningen ligger under fylkeskommunen, som er lokalpolitisk styrt. Privat er jeg samboer, bosatt på Lillehammer, og jeg har fire barn i alderen 17-25 år (hvorav den eldste snart er ferdig utdannet naturforvaltningskandidat fra Ås).

Mitt arbeid hos Fylkesmannen har i hovedsak dreid seg om kulturlandskap, med forvaltning av tilskudd til bønder som utfører kulturlandskapstiltak som hovedoppgave fram til 2003. Fra 2004 ble det meste av tilskuddsforvaltningen i landbruket delegert til kommune-

Foto: Menno Hoekstra

ne. Jeg har fortsatt ansvar for tilskuddsordningen "spesielle miljøtiltak i jordbrukets kulturlandskap" i Oppland, men nå på overordnet nivå med rådgiving av kommunene, behandling av klagesaker m.m. I den samme perioden har jeg også hatt ansvar for "Regionalt miljøprogram for jordbruket", som i hovedsak gjelder årlige tilskudd til seterdrift, beite av biologisk verdifulle arealer og andre driftsformer som har en positiv miljøeffekt. Av Opplands ca. 5000 aktive bønder søker omkring 3500 på disse tilskuddene hvert år. Oppland fylke har omkring 10 % av Norges jordbruk, et stort husdyrbruk, svært mye ekstensiv beitemark og 35-40 % av alle setrer i aktiv drift.

Jeg har arbeidet med flere seterprosjekter og har ellers vært spesielt engasjert i å formidle forståelse og kunnskap om kulturlandskapets biologiske mangfold. På dette feltet har jeg et visst samarbeid med miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen. De siste åra har jeg også arbeidet med prosjekter som gjelder fornyet bruk av gamle landbruksbygninger, beitebruk i utmarks- og seterlandskapet og forvaltningen av Opplands nasjonalt utvalgte kulturlandskap, Nordherad i Vågå i Gudbrandsdalen.

I NKF har jeg vært medlem siden ca. 1988/89, men først de siste 7 åra aktivt som deltaker på årsmøtene. Forhåpentligvis kan jeg som styremedlem være med på å bidra til fornyet rekruttering, og til en revitalisering som forbundet åpenbart behøver. shorsbe@online.no

Anna Bodil Hald

cand. scient. i biologi og Naturkonsulent abhald@worldonline.dk

Jeg er landmandsdatter fra Vestjylland, Skjern-egnen. Født 1946. Jeg er biolog med speciale i økologisk botanik. Jeg bor 20 km fra København og har 2 børn, 2 børnebørn og en hund. Jeg er husdyrregistreret med fire Galloway kvæg på naturpleje. Jeg har hytte i Norge og har besøgt de fleste nordiske lande som turist. Jeg arbejder professionelt med naturforvaltning: Som seniorforsker på Danmarks Miljøundersøgelser - og nu som partner i naturkonsu-

Foto: Helge Røjle

lentfirmaet Natur & Landbrug Aps ved Viborg (www.natlan.dk).

Jeg er optaget af at bevare kulturlandskabets spor og den natur, der har udviklet sig gennem mange års hævd. Jeg arbejder med naturpleje af halv-natur, gravhøje, diger og vandløbsbræmmer. Jeg har projekt med gamle husdyr og går ind for deres bevaring in situ, dvs. som græssende dyr i kulturlandskabets halv-natur. Jeg laver frivillig græsrodsarbejde som naturbeskytter og naturplejer: Er formand for Danmarks Naturfredningsforenings Naturplejenetværk, formand for en naturgruppe i Værløse og formand for græsningsselskabet Naturplejelaug Laanshøj.

Afgående styremedlem

Søren Espersen

Tekst Bjørn Petersen

Søren med sit fad, som han netop har modtaget som forbundets afskedsgave. Foto: Lea Stroh

Søren har valgt at forlade styret i år efter 7 år som sekretær og 11 år som dansk kontaktperson. Lommelæsere har mødt hans artikler og boganmeldelser om fødevareudvikling i England, foretagsomhed i Österbotten, årsmøde på Bornholm, ramsløg i Norden, byggeskik på Fyn, landvinding i Danmark osv.

Søren forlader styret men bliver i forbundet, og Lommen håber på nye bidrag fra tid til anden. Om de mange meget interessante aktiviteter, som Lommen gerne vil vide mere om. For hvad hjælper det at forbundet har kundskabsrige og inspirerende medlemmer, hvis de andre medlemmer ikke ved det? Som kontaktnetværk skal NKF selvfølgelig oplyse om medlemmernes baggrunde og kompetencer. Så andre kan henvende sig med spørgsmål og forslag osv.

Søren Espersen er født på Østersø-øen Bornholm (som deltagere i årsmødet 2005 kan huske) og har grundlæggende barndomserfaringer med jordbrug og landboliv. Han er magister fra den desværre nu nedlagte uddannelse i kultursociologi på Københavns Universitet, og en stor gourmet, som elsker at eksperimentere i køkkenet og køkkenhaven. Efter nogle år i Skov- og Naturstyrelsen (nu "Naturstyrelsen") med et meget bredt fagligt netværk har Søren via diverse projektansættelser nu etableret sin egen konsulentvirksomhed med speciale i avanceret fødevareproduktion baseret på naturprodukter og naturnær produktion.

Enkeltmandsfirmaet "**Kulturlandskab.dk**" leverer specialprodukter fra hele Norden til restauranter, fødevareforædlere og andre feinschmecker-virksomheder i bogstavelig forstand. En af de større samarbejdspartnere var De Danske Spritfabrikker / Vin&Sprit Bolaget (nu "Pernod-Ricard", der har solgt brændevinsproduktionen fra til norske Arcus) for hvem Søren udviklede gourmet-snapse baseret på sammenstukne destillater af specielle nordiske urter,

bær og svampe. Desværre blev Vin&Sprit Bolaget solgt umiddelbart efter at de første prototyper så dagens lys og de indvundne erfaringer er endnu ikke udnyttet kommercielt, så hvis nogen af Lommens læsere skulle have ambition om at etablere sig i brændevinsbranchen står Søren til rådighed med sin viden.

En anden samarbejdspartner er Arla-foods divisionen "Arla Unika", der udvikler specielle gourmet-oste. Tanken er med tiden at udvikle en serie terroir-oste, der på den ene side får spændende smag fra de varierede og urterige enge, kørerne afgræsser; på den anden side kan forbedre økonomien i naturgræsning, hvorved enge og overdrev bedre undgår at gro til.

En tredje samarbejdspartner er "Meyers", et fødevarefirma som ejes og ledes af Claus Meyer; manden der nok har betydet mere end nogen anden enkeltperson for at gøre Nyt Nordisk Køkken så populært og succesrigt. Blandt de mange spektakulære påfund indtager magisterpølsen på Københavns Rådhusplads en særlig plads: I samarbejde med dagbladet Politiken, Dansk Magisterforbund og mange andre sjove partnere serverede Meyers flere tusinde portioner god medisterpølse krydret med bl.a. strandkarse og strandmælde fra en af Søren's foretrukne jagtmarker, strandengene på Vestamager, under 10 km fra Rådhuspladsen, og indenfor synsvidde af Kalveboderne, hvor han røgter sine ruser sommeren igennem.

Et lignende projekt - med friske havtornbær (*Hippophaë rhamnoides*), høstet i en grusgrav i Roskilde og processeret og serveret i Torvehallerne i København - er desværre ikke blevet til noget endnu. Torvehallerne har ikke været helt friske nok i år. Måske senere.

Derimod er et helt andet projekt kommet rigtig godt i vej efterhånden: Vild Mad Netværk har næsten 300 medlemmer,

som meget ivrigt deler inspirationer og viden på facebook (<https://www.facebook.com/groups/448079361907029/>), og de arrangerer også fælles møder og ture mm. Formålet er, som i alle de andre projekter flersidigt: Både at højne madkulturen og at fremme naturplejen - ud fra den klare indsigt at den natur, som er karakteristisk dansk, er den som har udviklet sig i en gensidig tilpasningsproces med menneskets aktive brug. Og at uden et praktisk / økonomisk aspekt, er det i det lange løb håbløst at tro, kriseramte samfund vil bruge tilstrækkelige ressourcer på at holde lysåbne naturtyper og andre naturæstetiske værdier i hævd.

De 2 nyeste projekter, jeg har hørt om, er mere marine. Det ene handler om høst og dyrkning af tang (makroalger) som fødekilde og kilde til bedre overlevelse af fiskeyngel.

Det andet om gastronomisk naturvejledning på danske småøer, hvor turister skal opleve at lave lækker mad fra lokale, delvist selv-sankede råvarer på bål under åben himmel. I samarbejde med lokale restauranter og andre aktører.

For Søren er også selvbestaltet naturvejleder. Både med ture for Meyers og Politiken og andre professionelle arrangører, og i Danmarks radio. Hør selv disse 3 radioudsendelser om henholdsvis svampe, vilde urter og tang. Både underholdende og tankevækkende.

www.dr.dk/P1/Natursyn/Udsendelser/2011/10/07133643.htm

www.dr.dk/P1/Natursyn/Udsendelser/2012/11/15122202.htm

www.dr.dk/P1/Natursyn/Udsendelser/2010/09/17115209.htm

Pengene til de mange projekter kommer i høj grad fra fonde og EU. Fra sin tid som projektleder i Vordingborg har Søren stor erfaring i at lave ansøgninger, der virker. En erfaring, NKF håber at måtte drage nytte af en gang imellem, ligesom vi håber på lejlighedsvis skrevne bidrag til

Søren i sit ES. I færd med at fortælle et inspireret publikum om kvan (*Angelica archangelica* ssp. *litoralis*) og dens fortræffeligheder. Foto: Bjørn Petersen

Lommen. For selvom meget er nævnt ovenfor, ved jeg at Søren har, og har haft gang i mange flere spændende projekter. Og masser af interessante kontakter.

Mimes Brønn

Litografi af
Aage Sikker Hansen
(Se Lommen 47)

Teriyaki sovs

I Lommen 49 spandt jeg en lille ende over Triakel / treak / teriak.

Jeg påstod i en vidtløftig billedtekst at den fremragende svenske trio Triakel med sangerinden og traditionsfornyersken Emma Härdelin har navn efter en slags godis i slægt med den enebærsirup-baserede "treack", deltagerne blev trakteret med på årsmødet i Hallingdal, og som laves af Marit og Nils Kjell Kolbjørnsgård i Liagardane i Ål.

Og at de måske er i slægt med 'teriak', den myteomspundne universalmedicin fra europæisk middelalder.

Triakel. Pressefoto (udsnit): Karin Alfredsson

Hvad jeg ikke fik plads til at nævne i billedteksten, var den japanske teriyaki-sovs, som ethvert velassorteret supermarked har på hylderne.

Nu kunne jeg godt lide at vide: Er den japanske sovs inspireret af det europæiske vidundermiddel? Eller er det omvendt? Og er der overhovedet hold i mine påstande om sammenhæng mellem Triakel, treack og teriak? Og hvis der er, hvordan har påvirkningerne så spredt sig?

Hvis nogen ved noget konkret, kunne det være meget morsomt at få det belyst.

Nyt fra styret

af Bjørn Petersen

En arbejdsgruppe er ved at lægge planer for forbundets brug af internettet. Mere aktivt og attraktivt, men på overkommelige måder. Og I skal bidrage meget mere. Det vil I høre mere om, men kontakt os allerede nu med gode ideer og tilbud. Blandt andet vil vi supplere os med **folk, som vil arbejde med hjemmesiden**. Forskellige emner og måder at behandle dem. Det vil foregå i et tæt og givende samarbejde med styret. Ring til en kontaktperson eller skriv til nokulafo@gmail.com

En sammenslutning af danske nationalparker har bedt NKF støtte en erklæring om at Danmark bør fremme traditionelle driftsformer i værdifulde landskaber. Anna Bodil Hald har skrevet en kort og principiel tekst om den generelle værdi af traditionelle driftsformer. Begge tekster kan læses på www.n-kf.org

Hedeaktivister Annette Holmenlund og Berit Küllerich søger moralsk, økonomisk og praktisk støtte til et spændende projekt med en vandrende hyrde i Vestjylland. Læs lidt om det her i Lommen. Anna Bodil Hald og Bjørn Petersen vil prøve at samarbejde med dem om et konkret praktisk arrangement, hvor NKFs medlemmer og andre indbudte kan få nærmere indtryk og oplevelser. Det er et smukt landskab og nogle dynamiske aktivister med interessante ideer.

Historiker Karl Erik Frandsen, NKF-medlem fra første færd, har efter lang tids tjeneste fralagt sig hvervet som dansk medlem af *valberedningen*. Til Søren Espersen. Styret vil hermed takke Karl Erik for det gode arbejde. Og for mange gode indlæg i Lommen og Nordisk Bygd, og

på årsmøder. Disse håber vi stadig på flere af, og vi har et begrundet håb om snart at kunne publicere hans tekst om pesten i svensk Estland.

Lynghedesspecialist Mons Kvamme har skrevet *Bergens Tidendes kronik* 3/10 om problemer ved at tilplante kystlyngheder med sitkagran, som der er ønsket om, for at dyrke fornyelige kulstofbrændsler. De norske styremedlemmer drøfter med forbundets kontakmedlem i SABIMA (se dette) om forbundet på en eller anden måde bør ytre sig, fx om denne særlige naturtypes betydning.

Den svenske riksantikvari skrev til SvD *OPINION* d 13/10 om risikoen for at store kulturhistoriske værdier går tabt, fordi de bliver glemt i de forslag til miljøvenlig skovdrift, som "Miljømålsberedningen" har indsendt til Sveriges regering.

De svenske medlemmer af Styret kontakter riksantikvari for at høre om der er en rolle, NKF bør spille.

Kjell Brevik, som har skrevet reportagen s 44-47 var nordmanden som sendte links til styret med de 2 ovennævnte konfliktfyldte nordiske kulturlandskabs-sager.

Lommen takker for indsatsen for at gøre forbundet opmærksomt og nærværende overfor hvad der sker "ude i samfundet". Styret kan slet ikke overskue eller overkomme alt, men som kontaktnetværk mellem aktive medlemmer kan forbundet endnu nå at gøre den nytte, der ligger i formålsbeskrivelsen og de mange gode viljer.

Helge og Kirsten Høeg fra Larvik fik på årsmødet 2013 overrakt en gavecheck til en boghandel som tak for deres arbejde med at hverve nye medlemmer til forbundet.

Årsmøde 2015 forventes at foregå på Helgelandskysten nord for Trondheim, i nærheden af Alstahaug og Vega (Vega, se Lommen 24 og 26 og Nordisk Bygd 15, 2001).

I 2016 blir det Finlands tur. Måske med mere internationalt islæt ud over Nordens grænser end traditionelt.

Skitse: Stig Horsberg

NKF årsmöte 2014 i Skaraborg, Sverige

Gånggriften i Luttra

Läckö gamla slott

Artrika orkidémarker

Åsle Tå är intimt förknippad med kulturlandskapet

Bästa Kulturlandskapsvänner!

Reservera torsdag-söndag 26-29 Juni 2014 för årsmöte med exkursioner i Skaraborg, som är ett distrikt i Västra Götaland, omkring 150 km NO från Göteborg.

Vi träffas i ett område som är känt för sina kambrosiluriska och artrika platåberg, men även känt för en 5000-årig agrarhistoria i ett landskap som formades av inlandsisen för 10 000 år sedan. Ett landskap som är mycket rikt på arkeologisk historia och biologisk mångfald. Vi möter många olika kulturlandskap inom ett begränsat område.

Hotell och restaurang finner vi hos Svenska Kyrkans vackra Stiftsgård Flämslätt, 15 km NO från Skara, dit man kommer enkelt med bil eller med tåg via Skövde. Se www.flamslatt.se.

Detaljplanering pågår. Inbjudan och anmälningsprocedur finns i nästa nummer av Lommen. Önskemål och synpunkter kan lämnas till undertecknade.

Olof Stroh

olof@stroh.nu

Mats Folkesson

mats.kulturmiljomediam@gmail.com

Jan Lundegrén

lundegren.axvall@telia.com

Se även presentations-bildspel på förbundets hemsida.

Välkomna till Skaraborg 26-29 Juni 2014!

Text och fotos: Jan Lundegren

Årsmødeoplevelser 2013

Af Søren Espersen

Se mere om Søren på s. 4-5

Endnu en gang et årsmøde, hvor solen strålede om kap med oplevelserne i kulturlandskabet. Gennem fire dage viste det Vest- og Sydjyske landskab sig fra sin bedste side. Lyngen blomstrede, ingen blæst fra vest, og et hav så varmt at flere af mødets deltagere ikke kunne modstå fristelsen til en svømmetur i Vesterhavet.

Årsmødets tema var "Identitet og Landskab i Vest- og Sydjylland". Det blev afholdt i samarbejde med Ringkøbing-Skjern Museum og Varde Museum. Et af formålene var at vise gode eksempler på, hvordan man gennem at vedligeholde og udvikle de kulturhistoriske og landskabelige dimensioner i landskabet kan øge følelsen af identitet og tilhørsforhold i en ellers affolkningstruet egn. Her spiller det frivillige arbejde en vigtig rolle, fordi det samler ganske mange mennesker i en fælles formidling af natur og kulturarv.

Udgangspunktet for de fire dage var Nymindegablejren helt ude mod vest lige syd for Ringkøbing Fjord. Lejren blev 1943 oprettet af den tyske besættelsesmagt som luftværnsartilleriskole og efter krigen overtaget af den danske hær. Nu fungerer den som uddannelsescenter for hjemmeværnet. I sig selv er lejren en attraktion med en fin bygningskultur godt placeret i terrænet. Desuden var lejren et velplaceret udgangspunkt for oplevelsen af de vest- og sydjyske landskaber. Læg

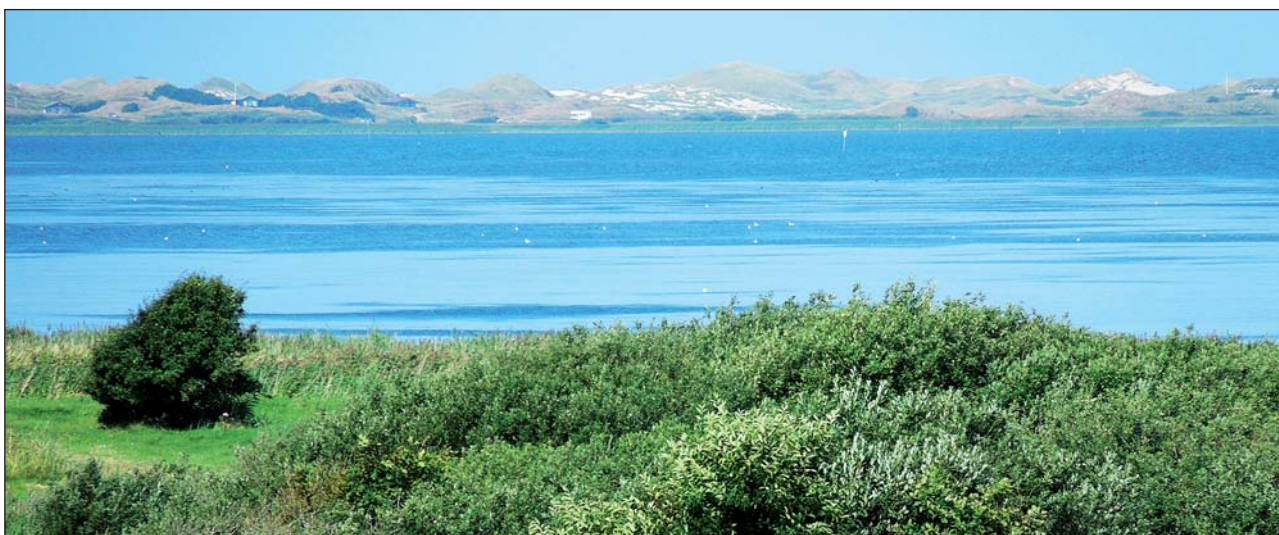
dertil, at forplejningen var fremragende og prisen billig!

Programmet blev som vanligt på førstedagen indledt med en række foredrag. Bent Odgaard fra Aarhus Universitet fortalte om den geologiske udvikling i Vestjylland og især om det fjordlandskab, der efter istiden dannedes længst mod vest i området mellem Ho bugt og næsten til Limfjorden. Havstigningen efter sidste istid eroderede de gamle morænelandskaber fra forrige istid. Efterfølgende aflejrede havstrømmene en række barriereøer, der siden lukkede de bagvedliggende laguner af til de fjorde vi kender i dag. Alt tyder på, at man så sent som i vikingetiden kunne sejle en stor del af strækningen inden for barriereøerne. Bent Odgaard har som led i det store "Nørre Vosborg-projekt" især undersøgt området omkring Nisum Fjord og gennem pollenanalyser dokumenteret fjordsystemets udvikling.

Kim Clausen, der er direktør for Ringkøbing-Skjern Museum, fortalte om museets rolle. Som Økomuseum formidler man de lange linjer i det vestjyske kulturlandskabs udvikling. Bevaring af de værdifulde kulturmiljøer er også en væsentlig funktion, der i vid udstrækning er afhængig af en stor skare frivillige medarbejdere. Museet har sat frivilligheden i system ved at etablere et "Frivillighedsakademi", hvor de frivillige bliver undervist i gamle håndværks- og

Tipperne græsses. Foto: Lea Stroh

Fjorden set fra Tipperne. Foto: Lea Stroh

landbrugsteknikker og lærer, hvordan man på forskellig vis kan levendegøre historien.

Mats Folkesson, fhv. länsantikvarie i Halland, og Pål Morten Skollerud, der er ansat i landbrugsafdelingen ved Fylkesmannen i Buskerud, gav eksempler på frivilligt arbejde Sverige og Norge.

I Buskerud gør en række organisationer store frivillige indsatser for at restaurere og bevare kulturlandskabet og gøre det tilgængeligt. Små lokale foreninger som historielag, skoler, 4H og spejder, der arbejder lokalt. På regionalt og landsplan finder vi store erhvervspolitiske aktører som Buskerud bondelag og Sabima (samarbejdsrådet for biologisk mangfold).

Også i Halland udfører en lang række foreninger mangfoldige, undertiden meget store opgaver med vedligehold, pleje og formidling.

Se de inspirerende billedserier fra nogle af de mundtlige oplæg på forbundets hjemmeside.

Fredag 23. august gik turen ud i det flade landskab Tipperne og Værneengene i den sydlige del af Ringkøbing

Fjord. Området er på 700 ha. Det er et ganske ungt landskab, dannet ved sand- og klægaflejringer fra 16- 17-hundredetallet og frem, i takt med at udløbet fra Ringkøbing Fjord bevægede sig fra nord mod syd. Området blev sammen med engene omkring fjorden og langs Skjern Å et vigtigt høsletområde, der udgjorde grundlaget for den Vestjyske stuedrift. Fhv. naturvejleder Tage Madsen fortalte sammen med Kim Clausen om de ejendomsforhold og det folkeliv, der knyttede sig til området og til høslettiden. Der var også væsentlige jagtinteresser knyttet til området. I dag tilhører området i hovedsagen fuglene og af hensyn til dem afgræsses det ganske intensivt. Fra Bjålum Klit og fra Fugletårnet yderst på Tipperne er der en fabelagtig udsigt over hele fjordområdet.

Videre gik turen langs Holmsland Klit, den barriereø, der afskærer Ringkøbing Fjord fra Vesterhavet. Her ligger den gamle og velholdte strandfogedgård Abelines Gård. Strandingen var en væsentlig del af livet på Vestkysten. Hundrevis af søfolk druknede sammen med ikke så få af de redningsfolk, der satte livet på spil. Men de efterføl-

Nørre Lyngvig fyr. Foto: Lea Stroh

Rekonstruktion af sovesal i bunker. Foto: Bjørn Petersen

Bundsbæk mølle. Foto: Lea Stroh

Dejbjerg hede. Foto: Lea Stroh

gende strandingsauktioner var en vigtig del af områdets økonomiske liv. Vraggoods tilhørte kongen og blev solgt på auktion til bl.a. de omkringboende bønder. Den dag i dag sidder der strandingsømmer i mange Vestjyske gårde. Abeline bestyrede fra 1895 den lokale telefoncentral, der endnu står intakt på gården.

Frokosten blev indtaget ved det imponerende Nørre Lyngvig Fyr, der også er hjemsted for et bade-museum.

I Ringkøbing besøgte vi museet, der netop nu har en særudstilling omkring en tysk bunker, der for få år siden blev fundet hermetisk forseglet ved Vestkysten. De mange personlige og militære effekter var godt bevaret og er nu udstillet. Som ved et mirakel lykkedes det at finde frem til en af de unge tyske soldater, der ved befrielsen var udstationeret i bunkeren. En film blev optaget og sammen med genstandene giver udstillingen et usædvanligt indblik i livet som soldat under 2. verdenskrig.

Aftensmaden blev indtaget på Bundsbæk Mølle, administrativt centrum for Ringkøbing-Skjern Museum. På vejen dertil gik vi ned over Dejbjerg Hede, hvor de sidste natmandsfolk, også kaldet taterne eller rakkerne, holdt til. Historien om taterne udgør nu en væsentlig del af formidlingsarbejdet på museet. Årsmødet blev afholdt på møllen.

Lørdag 24. august gik turen sydover gennem Varde Museums område, men vi startede med at se Nymindegab Museum. Udefra set ligner det et beskedent lokal-museum, men inden i rummer det en overraskende kombination af arkæologi, kunstmuseum og etnografisk museum over sæsonfiskepladsen Nymindegab. Kunstnere som Laurits Tuxen, Johannes Larsen og mange andre malede i Nymindegab før Skagen og Bornholm blev de mondæne samlingssteder for tidens danske og nordiske kunstnere. Museet er intet mindre end en over-set perle. Museumsdirektør Claus Jensen, Varde Museum viste rundt.

Turen mod syd gik gennem vestjyske plantager til Filsø, der omkring 1850 havde en størrelse på ca. 2.200 ha. Stort set hele søen blev afvandet men er nu for 900 ha's vedkommende genskabt til stor fornøjelse for fugle og andet dyreliv, herunder de tobenede. Området huser bl.a. Danmarks største krondyrstamme. Ved Filsø er en stor handelsplads fra vikingetiden under udgravning ligesom man har fundet, hvad man formoder er et kult anlæg fra yngre stenalder. Klitplantør Niels Christiansen fra Naturstyrelsen guidede os gennem plantagerne mens naturvejleder Merete Vigen Hansen fra Merete.Vigen.dk Kultur- og naturformidling og Danmarks Naturfredningsforening var vores guide Filsø rundt, inklusive det stadig tør lagte, men biologisk rige Vrøgum kær.

Næste stop bragte os tættere på nutiden. I Oksbøl lå efter 2. verdenskrig landets største flygtningelejr, der på et tidspunkt husede 36.000 tyske flygtninge, hvoraf de fleste var kvinder og børn. Mange af dem døde af sygdom eller fejlernæring, bl.a. fordi den danske stat i starten var meget tilbageholdende med at yde den fornødne hjælp. Besøget på kirkegården med de mange barnegrave var meget bevægende. John V. Jensen fra Varde Museum viste os rundt i lejren.

Baggrunden for flygtningelejren var jo 2. verdenskrig. På Ringkøbing museum fik vi et indblik i soldatens liv. Ved Tirpitz-museet fik vi et indblik i krigens teknologi. Museet er indrettet i et af de største tyske bunkeranlæg, der havde til opgave at forhindre indsejling til Esbjerg Havn. Kanoner blev aldrig installeret, men anlægget med de to hovedbunkers og utallige støttebunkers gav et godt indtryk af Atlantvoldens konstruktion og styrke, selv her oppe i Danmark, hvor en invasion nok aldrig var sandsynlig.

Mere fredeligt var der på halvøen Skallingen, der udgør Vadehavets nordligste punkt. Halvøen blev dannet efter den store stormflod i 1634, der bl.a. ødelagde sæsonfiskepladsen Sønderside. Halvøen er nu et stort set uberørt landskab med marskdannelser på østsiden og klitter mod Vesterhavet i vest. Hele området bliver afgræsset. Tilfældigvis var naturstyrelsens opsynsmand på stedet, så vi fik beretningen om de mange stormfloder og oversvømmelser, der til tider gør afgræsningen i området besværlig - og mange interessante oplysninger om andre aspekter af græsningen.

Festmiddagen blev indtaget på Restaurant Ho Bugt lige ud til bugten.

Søndag 25. august var årsmødets sidste dag. Her gik turen rundt om Borris Hede, Danmarks største sammenhængende hedeareal, der også er et af forsvarets vigtigste øvelsesområder. Med os som guide havde vi den særdeles naturkyndige leder af Forsvarets Naturforvaltning, Ole Pedersen. Der var skydning inde på terrænet denne dag, så det var kun muligt at køre rundt langs den 28 km lange ringvej, der omgiver det 4743 ha. store hedeterræn. Området rummer en for Danmark uhørt stor og varieret bestand af fugle, insekter, planter og andre skabninger. Her finder de levemuligheder i kraft af en kombination af forsvarets brutale brug af terrænet med afbrænding og kørsel med bæltekøretøjer OG den omfattende naturpleje og naturgenopretning med bl.a. etablering af en lang række søer. Vi er mange, der efter denne dag går ind for øgede bevillinger til forsvaret!

Næste stop var et andet af Danmarks storslåede naturområder: Den genoprettede Skjern Å, der med sine nyrestaurerede og nyanlagte næsten 40 km. vandløb nu på ellefte år igen slår sine slynger gennem Skjern Enge. Vi gik gennem området, forcerede to å-grene med trækfærge og spiste frokost i Provstgårds hus, langt ude i engene. Brødrene Provstgård var jægere, der ved 1900-tallets begyndelse slog sig ned sammen med én kone (hun var vist nok kun gift med én af brødrene) langt ude i engene. Her levede de i mange år af jagt og fiskeri. De var blandt de første i sognet til at få telefon, hvilket var en nødvendighed, når de skulle aftale priser og leverancer med vildthandlerne i omegnens byer.

Sidste stop på vejen hjem blev Bork Vikingehavn, hvor Ringkøbing-Skjern Museum på baggrund af arkæologiske fund på egnen har opbygget en rekonstruktion af en vikingeby med tilhørende flåde af vikingeskibe. Hver sommer danner Vikingehavnen rammen om adskillige markeder, vikingespil og andre former for levendegørelse.

Årsmødet blev støttet af Ringkøbing-Skjern kommune, Varde kommune og Friluftsrådet, hvilket deltagerne og forbundets styrelse takker hjerteligt for.

Lo på Skallingen. Foto Lea Stroh

Også Skallingen græsses. Foto: Lea Stroh

Skjern å. Foto: Lea Stroh

Bork vikingehavn. Foto: Bjørn Petersen

Skjernådalens før og nu

Motivet fra forsiden af det gamle hjemstavnshefte "Mågen" er fra før Det danske hedeselskab rettede Skjern å ud og lagde den i dæmninger for mædjdordens skyld (se Søren Espersens boganmeldelser i lommen 42 og 47, og læs selv Kjeld Hansens bøger).

Landskabsbilleden er fra 2013 efter at HedeDanmark tjente nye milliarder på at lægge den i slyngninger igen! Foto Bjørn Petersen.

"Jyllands vestkyst i gamle postkort"

fra 1979 (Forlag: Forum) med gode tekster af biolog og museumsinspektør Horst Meesenburg, der blandt meget andet også har redigeret hæftet om Vestjylland i serien Bygd. En storartet lille bog med gode tekster og fascinerende gamle fotografier.

Der findes en del lokalhistoriske egns- og by-beskrivelser af typen "XX i gamle postkort" eller "...i gamle fotografier", og de er som regel både underholdende og tankevækkende. Dette vestkyst-eksempel udmærker sig ved at de lødige baggrundstekster har ret alment sigte, dvs ikke mere lokalt end at oplysningerne er relevante for ikke-lokale læsere; og ved reproduktioner i stor størrelse og høj kvalitet (omend selve de gamle fotos kvalitet jo svinger).

Flere af de steder, årsmødet 2013 besøgte, er med. Og endnu flere af dem, vi ikke nåede, men som fint supplerer indtrykket af egnen. Lommen gengiver her et par eksempler fra Nymindegab. Det fremgår af teksten, bl a at vej-dæmningen blev bygget efter stormfloden i 1911, og at byen omkring 1880 rummede cirka 150 personer direkte knyttet til fiskerflåden på 15 bådelaq.

Nu sejler der lidt udlejningskajakker og paddleboards på kanalen som ikke længere har forbindelse ud til æ haw.

Bjørn Petersen

ISBN 87-553-0794-9 Så skulle bogen være nem at finde for en rask bibliotekar.

Konvention om dyrplageri

Tekst og fotos: Bjørn Petersen

Sådanne scener her er fuldstændig "normale" i moderne landbrug, i hvert fald i sydvestjylland i 2013. Myriader af køer keder sig fordærvet i mørke ensformige stalde, mens solen skinner og lammeskyer pynter den blå himmel. Den gamle kalvehave er forsømt; gror til i grove N2-grådige urter og roder til i maskinskrot. Markerne er fantasiløse monokulturer af pesticidfyldt majs, hvor ingen biodiversitet kan trives; hverken planter, dyr eller svampe. Eller mennesker. Det er helt deprimerende, når man kommer cyklende; ellers glad i det friske sommervejr.

Som den statsansatte hyrde på Skallingen anskueliggjorde for årsmødedeltagerne i Vestjylland 2013, så er en hel del af de kreaturer, der modtages fra såkaldt konventionelle stalde, understimulerede som rumænske børnehjemsbørn. Den første krise er lyset. Kvierne har simpel-

then aldrig oplevet det før, og er reelt bange for det. Endelig kommet ud af lastbilen, spiser de det sand eller mudder, de står på: De aner simpelthen ikke at det grønne græs få meter væk er føde. Er det værdigt?

"Konventionelt landbrug" hedder det med et ufint ord. Konventionelt? Hvilken konvention er det, der tvinger moderne bønder til dyrplageri?

Det er mest af alt den konvention at man endelig ikke må betale for meget for varerne. Gerne for lidt. Jo lavere pris, desto bedre. Betaler man mere end man kunne være sluppet med, er man pr konvention blevet snydt, og sælgeren har forbrudt sig mod en realistisk set absurd konvention om et markeds-realistisk prisleje.

Det giver hverken råd til at behandle dyrene anstændigt, holde kulturlandskabet smukt og pietetsfuldt, eller tage anstændigt hensyn til verdens arvinger. Hvis mange moderne bønder har udviklet afstumpede følelser for de ikke-merkantile værdier i deres varetægt, og en asocial indstilling til det fællesskab, der opretholder deres eksistens, så skyldes det i høj grad konventionen om pengejerskabs-maksimeringens ukrænkelighed. Og presset udøves hver dag af -muligvis velmenende- prisbevidste kunder, der har sparet nogle procent på kvaliteten af de virkeligheder, madbudgettet er med til at opretholde.

Stald-arrest.

Gårdtur.

Vidstrakte staldanlæg, majsmarker

.... og gylle-sumpe.

Hedebakkerne

af Thøger Larsen

Fra Vejr og Vinger 1923

De øde Veje ud mod Verden higer,
sig snor og sniger
imellem Bankerne, hvor Lyngen bølger
og Bunden dølger.

De gamle Stier, som fra Old sig snoede,
er græsbegroede,
kun sjældent færdes mellem Nutids Sogne
her Nutids Vogne.

Bort fra de gamle Bakkers Bølgerækker
sig Livet trækker,
de ligner mest med deres lodne Kamme
Uhyrers Hamme.

Kun ligger hist og her smaa arme Hytter
ved Kær og Pytter,
hvor Mænd i Mørkningsstunden Fortid priser
i gamle Viser.

Her kørte mellem Høj og Bakkeknude
med Spand af Stude
de fordums Bondemænd til By og Kirke
og dagligt Virke.

Her var det skumle Sted for Bøddelstaalet
og Heksebaalet,
her kørte Dødens Folk i haarde Kærre
for Dommens Herrer.

Her laa de Kroer, hvor i Angsters Kriblen
for Morderkniplen
den trætte Vandrer saa i onde Drømme
sit Blod at strømme.

Nu stemmer Vinden op en ensom Syngen
igennem Lyngen,
Hugormen lytter tavs i Busken nede
med Tandens rede.

Der kukker Gøg fra Bøgepurrets Pletter
i lyse Nætter,
og Gyvelblomster ses i Sommertide
ved Vejens Side.

Kommentar og foto af Bjørn Petersen

Et par af danskernes allermest elskede fællessange er "Den Danske Sommer" og "Danmark nu blunder den lyse nat" af Thøger Larsen. Bortset fra dem, huskes hans værk næppe længere af andre end litteraturhistorisk interesserede.

Men her har I et 90 år gammelt eksempel på en noget dystert skildring af den jyske hede - som dengang havde

meget større udstrækning end i dag, og som "man" dengang ikke forstod som et kulturlandskab, men en lidt gold og barsk natur. I digtet har hedelyngen rollen som en slags forfald af et førhen beboet (men dystert) land. Hvor en oprindelig natur er vendt tilbage, når mennesket har givet op på en karrig jord.

Sådan tror mange sikkert stadig om heden, selvom moderne naturformidling fortæller en mere sand historie.

Apropos gyvelblomster, diskuterer danske botanikere om busken gyvel (*Sarothamnus scoparius*) er her spontan eller indført. Det er vistnok fastslået at den har gammel indfødsret. Men der er ingen tvivl om at den giver problemer i dansk natur, da den breder sig eksplosivt på svagt hævdet hede og andre magre jorde.

Apropos skiftet i forståelsen af lyngheden, er det kun få år siden, man fredede heder mod al forstyrrelse for at bevare den. Det var en fejl. Den gror til i græs og ved, hvis ikke den hævdes. Det kom som en stor overraskelse.

Misforståelsen hænger vel delvist sammen med "Hedesagen". Efter Danmarks militære nederlag mod tyskland i 1864 opvejedes en stemning for opdyrkning af arealer udenfor omdrift; ikke mindst de jyske heder. Nåletræer og læhegn ændrede heden til plantager og agerjord. Som H. C. Andersen skrev i den stadig meget sungne sang "Jylland mellem tvende have": "*Skynd dig, kom! Om føje Aar Heden som en Kornmark staar*". Hedesagen giver stadig genlyd i undervisning og almen kultur. Så det er nærliggende at associere plantager og agre med møjsommeligt oparbejdet kultur, og heden med spontan natur. Selvom begge dele reelt er kulturlandskaber skabt af hver sin brugsform.

Lynghedens jordbund er en podsol, hvor metalsalte udvaskes fra det sure overfladiske "morskjold" gennem næringsfattigt blegsand og udfældes i en fladedækkende stenhård konkretion, det såkaldte al-lag et stykke nede.

At genskabe hedejordens frugtbarhed kræver at al-laget gennembrydes, så rødder kan trænge igennem, og vand og næring fordeles i alle dybder. Rødder af hårdføre træer kan klare det, men kun ganske langsomt. Kraftige dybtgående plove kan også - men dét koster megen energi. Foran hovedindgangen til Borrislejren (hvor årsmødet 2013 fik rundvisning på det imponerende naturrige skydeterræn) stod denne store kraftige al-plov.

Et PS om Hedesagen: Til at organisere og finansiere de store arbejder med opdyrkning, læplantning og tørlægning dannedes "Det Danske Hedeselskab", nu "HedeDanmark"; en privat entreprenørvirksomhed, der udfører landskabsomdannelsesprojekter på kontrakt. Som naturforvalter har hedeselskabet været en synder i særklasse. Både med at forvandle biotoper til monokulturer, og fx med artsvalg til læplantnings-blandinger mv, uden skelen til lokalt biomangfold.

En af de store synder var udretningen af Skjern å i 1962-'68 ("Ved sammenhold blev vundet frugtbar jord", som stenen prædiker nær Provstgårds hus, hvor årsmødet 2013 spiste lunch efter at have krydset åen i trækfærge og diskuteret "rewilding" ved hjælp af heste).

Allerede i 1999-2003 genslyngedes åen for ved sammenhold (selvom der lokalt var stærk splid) at genvinde de meget naturrige enge, som i øvrigt giver langt bedre lokal og regional samfundsøkonomi gennem turisme.

For HedeDanmark har det været en udpræget vindvind-udvikling, idet de vandt begge milliard-entrepriser: Både udretning og genslyngning indenfor 41 år. Godt gået. (Se i øvrigt gamle billeder fra ådalen i "Rids af Vestjyllands kulturhistorie" på www.n-kf.org/)

af botaniker og lynghedeekspert Mons Kvamme, Lyngheisentreret Lygra, Bergen, Norge

Oversat og foto af Annette Rosengaard Holmenlund, Sheep and Goat Consult Skødstrup Danmark

Mere viden: www.hyrdetimer.dk mons@ballast.no Annette@hyrdetimer.dk, lystbaekgaard@mail.tele.dk

Naturpleje af lynghede med afgræsning og afbrænding - en begrundelse

Størstedelen af lyngheden er forsvundet

Lyngheden var tidligere den mest udbredte naturtype i Jylland. I løbet af de sidste 200 år er hedelyngen mere eller mindre forsvundet på 80-90 % af de gamle hedearealer. Årsagerne til at lyngen er i tilbagegang er især opdyrkning, skovplantning, naturlig tilgroning af buske og skovplanter samt tilførsel af kvælstof til jordbunden via luftforurening. Den traditionelle udnyttelse af lyngheder som græsningsområder for husdyr er af økonomiske grunde praktisk taget ophørt.

Husdyrene til hedeplejen mangler

De tilbageværende arealer med lynghede er omfattet af EU's Natura 2000 handlingsprogram, som formelt værner om naturtypen. Men på grund af hedelyngens særlige egenskaber, kræver den pleje for at blive holdt ved lige. Den almindeligste plejeform for hedelyng foregår i dag med maskiner, der høvler eller slår heden, eller ved afbrænding af store arealer. Fælles for disse plejeformer er, at der ikke suppleres med græssende husdyr, idet dette anses for fordyrende og unødvendigt.

Afgræsning giver biologisk mangfoldighed

Det er en målsætning for naturplejen at opretholde hede med høj biologisk mangfoldighed, dvs. variation i hedelyngens alder, struktur samt god genvækst af unge lyngplanter. Indholdet af gammel/død lyng skal minimeres. Det ligger i sagens natur at hedelyngen skal være dominerende, men den skal på ingen måde udgøre en monokultur. En lang række urter og græsarter hører nemlig også naturligt hjemme på en velplejet hede. Lige så vigtigt er et rigt liv af insekter, smådyr og fugle samt mikrofauna. En hede i forfald er præget af gammel lyng og invasion af "problemarter"- Heden invaderes af blåtop (*Molinia caerulea*), gyvel (*Cytisus scoparius*), enebær (*Juniperus communis*) og revling (*Empetrum nigrum*) og træer som Birk (*Betula*), fyr (*Pinus*) og pil (*Salix*) vil efterhånden føre til, at heden gror til. God hedepleje inkluderer stærk kontrol med disse arter.

Lynghede i drift er en naturressource

Lyngheden er historisk set en ressource for de græssende husdyr, som bønderne har holdt ved lige. For at forhindre at lyngen blev for gammel og mistede sin foderværdi, blev den

regelmæssigt afbrændt ved hjælp af kontrollerede brande i løbet af vinteren eller i det tidlige forår. Formålet var at opretholde græsningsmuligheder på lyngheden hele vinteren for både kvæg, får og heste. Hedebondens landbrugsproduktion vil nok anses for ineffektiv set med moderne øjne, men den var til gengæld bæredygtig og kunne producere mad ved hjælp af lokale ressourcer igennem flere tusinde år.

Afbrænding en foryngelseskur for hedelyng

Vi mener, at det er på tide at genindføre hedebondens økologiske principper på de tilbageværende arealer af lyngheder. Dette gøres lettest ved at kombinere hyppige og kontrollerede mosaikbrændinger af mindre arealer i vinterhalvåret med fåregræsning igennem forår, sommer og efterår. Dette sikrer en god genvækst af ung, frisk hedelyng. Den nyeste forskning tyder på, at lyngen spirer kraftigere ved påvirkning af røg, dette gælder især lyng, der er tilpasset områder med traditionel lyngbrænding. Samtidig vil nye lyngplanter, der udsættes for afgræsning sætte flere sideskud, som vil give kraftigere vækst.

Hyrder og får optimerer pleje og afgræsning

Gennem en sådan naturpleje, vil der skabes en mosaik på heden af lyng med forskellig alder og struktur, og af felter med varierende indhold af græs og urter. Dette skaber også de bedste forudsætninger for biologisk mangfoldighed, idet arter lettere kan indvandre fra omgivelserne og etablere sig på brandfladerne. Moderat fåregræsning det meste af året vil hindre, at de problematiske arter såsom blåtop, revling, birk og gyvel vil dominere på heden. Bruges vandrende hyrder, vil man undgå at fårene kommer til at afgræsse for hårdt på områder, som er vigtige for den biologiske mangfoldighed. Desuden vil der produceres fødevarer - ikke i store mængder, men økologisk bæredygtigt.

Et argument for at afgræsse med får og ikke kvæg er, at kvæggræsning kan føre til stedvis ophobning af gødning, som dræber lyngen. Desuden er mange kvægracer så tunge, at de kan ødelægge jordstrukturen i hedearealerne. F.eks. er skotsk højlandskvæg velegnet til at åbne op og fjerne krat i et tilgroet hedeområde, men mindre egnet end får til at vedligeholde heden.

Afbrændinger uden afgræsning giver ukontrolleret vækst.

Store afbrændinger af arealer på 10-100 ha uden brug af græssende dyr kan hurtigt blive en risikosport. Uønskede arter som f. eks. birk kan få fodfæste og starte en uønsket succession på brandfladerne. Højt voksende græsser som blåtop bliver gerne så dominerende at hedelyngen ikke får udviklingsmuligheder efter branden. De meget store brandflader vil gøre det vanskeligere for de sjældne arter at indvandre og etablere sig.

Høvling og lynghøst med store maskiner giver monokultur

Det er i dag blevet populært at anvende forskellige slå- og høvlemaskiner i hedeplejen. Lynghøst og fjernelse af humus og tørv indgik i den gamle driftsform på heden, men aldrig alene, derimod i kombination med afgræsning og afbrænding. Lynghøsten vil med tiden mindske den biologiske mangfoldighed. Desuden bliver det vanskeligt at holde arter

som revling og blåtop under kontrol. Brug af høvlemaskiner fjerner det meste af det levende jordlag. Dette kan være en effektiv måde at fjerne ophobninger af kvælstof, men det fører til en udpining af heden og til en monokultur af hedelyng. Omfattende maskinbrug på heden vil uvægerligt medføre en sammenpresning af jorden, og lang tids brug af maskiner vil give en natur, som er meget forskellig fra den autentiske hede, som burde være formålet for naturplejen.

Lyng spirer fra rødderne efter afbrænding af gammel lyng. Det er vigtigt at hedelyngen ikke overskygges af blåtop før den dækker bunden. Derfor er afgræsning efter afbrænding vigtig.

Mons Kvamme instruerer i hedeafbrænding i små mosaikker for Herning Kommune på Trehøje ved Vildbjerg.

Hedehøvlen demonstreres på Præstbjerg Naturcenter for Herning Kommune i marts 2012.

Til sidst nogle råd om de enkelte "problem-arter":

Blåtop (*Molinia caerulea*) er den almindeligste af de højt voksende græsser på kvælstofberiget hede. Den etablerer sig hurtigt efter en brand uden afgræsning. Græssende får holder den fint under kontrol, især ved afgræsning om foråret. Billedet viser blåtop i juli efter afbrænding i marts- udenfor hegnet hvor den er lang og dominerende og indenfor hegnet, hvor fårene afgræsser de nye spirer.

Gyvel (*Cytisus scoparius*) bør slås og holdes nede ved afgræsning. Det betaler sig ikke at brænde den, idet frøene spirer ekstra godt efter afbrænding. Fårene tager skudde- ne så højt de kan nå.

Enebær (*Juniperus communis*) hører til på heden, men uden aktiv hedepleje vil den tage helt overhånd og overskygge hedelyng og mange andre arter. Afbrænding er meget effektivt- den dør. Et problem er, at både åben hede, og hede, der er overskygget af enebærbuske, er beskyttet af habitatdirektivet i Natura 2000. Men er det ønsket at holde heden ved lige, må enebær holdes under kontrol.

Revling (*Empetrum nigrum*) er en anden hedeart, der kan skabe problemer for hedelyngen. Den er ubrugelig som græsningsplante, og den overlever at lyngen slås. På gammel- ikke afbrændt hede vil revling udkonkurere hedelyngen. Den udskiller specielle phytotoxiner, som hindrer spiring og udvikling af en række arter, og revling kan med tiden ændre heden til en monokultur, hvor der ikke vokser andet. Den dør helt ved afbrænding, men har den udviklet sig til tykke måtter er den vanskelig at få ild i. Den bedste måde at holde revlingen under kontrol, er ved regelmæssig afbrænding og afgræsning, som opretholder konkurrenceevnen i hedelyngen.

Hybenrose (*Rosa rugosa*) er en invasiv planteart, som spreder sig - også på lyngheden. Den bekæmpes effektivt af græssende får.

Birk (*Betula*), **fyr** (*Pinus*) og **pil** (*Salix*) samt andre træer og buske, som kan føre til at heden springer i skov, holdes bedst nede med afbrænding kombineret med afgræsning, særlig tidlig på foråret eller sent om efteråret.

Den vandrende hyrde, **Berit Kiilerich**, afgræsser i 2012-13 den fredede hede ved Trehøje som demonstration. For at dette skal fortsætte kræves finansiering af hendes og fårenes arbejde. Berit skal forpagte jorden af de private lodsejere og søge græsningsstøtte eller lodsejeren søge græsningsstøtte og betale Berit. Der er flere lodsejere på området, så administrationen kunne ved f.eks. direkte støtte til hyrden blive lettere at overskue.

Udsig over Dejbjerg hede fra bronzealderhøj

Hedepleje fra en kulturhistorisk synsvinkel

Tekst og fotos: Forstkandidat Flemming Nielsen

Ved Nordisk KulturlandskabForbunds Årsmøde i 2013 i Vestjylland besøgte vi bl.a. Dejbjerg hede i Ringkøbing-Skjern Kommune.

De fleste kender til hedearealernes opståen og udbredelse gennem bronzealderen frem til 1866 hvor opdyrkning for alvor blev sat i system - Danmark havde mistet flåden i Napoleonskrigene, staten gik bankerot i 1813, Norge fik sin frihed fra Danmark i 1814, og vi tabte slaget ved Dybbøl i 1864, hvor landet mistede omkring en 1/3 af sit landområde. Danmark havde behov for "nyt land".

Omkring år 1800 udgjorde hederne ca. 40 % (ca. 1, 2 mill. ha) af den jyske halvø, så der var store hedearealer at opdyrke efter 1866. Der havde dog omkring de seneste 100 år forinden været forskellige forsøg på at opdyrke heden, men først med stiftelsen af Det danske Hedeselskab i 1866 med Enrico Mylius Dalgas i spidsen blev der sat system i opdyrkningen. Der blev nærmest en national patriotisk bevægelse omkring hedeopdyrkningen.

*"For hvert et Tab igjen erstatning findes,
Hvad udad tabtes, det skal indad vindes."*
(H.P. Holst 1811-1893)

Opdyrkning med støtte fra staten fortsatte langt op i 1960'erne og først med Naturfredningslovens § 43 blev hederne generelt beskyttet i 1984, selvom der indgik hedelandskaber i en del tidligere fredninger. Det nuværende hedeareal er vel på omkring 75.000 ha.

Hederne som et kulturhistorisk arkiv

Udover at hederne rummer en lang række sjældne insekter, planter og fugle, er hedearealerne også et kulturhistorisk arkiv med store mængder forskelligartede spor. Her skal kort nævnes nogle af dem, der stadig findes. Der er mange tilbage, da hederne ikke har været dyrket det sidste århundrede, og derfor rum-

Flemming Nielsen: Arbejdet med Natur og landskabspleje de sidste 30 år, dels i praktiske projekter sammen med amter og kommuner og som faglærer/adjunkt på Jordbrugets Uddannelsescenter siden 1987, fra 1995 som Uddannelsesleder inden for Erhvervsuddannelser og KVVU- Jordbrugsteknolog. Aktiv i flere NGO organisationer pt. Kredsformand for Friluftsrådets Århus Bugt.

mer intakte aftryk af tidligere kulturaktiviteter.

Der er f. eks. bronzealderens gravhøje, "dige voldinger" fra jernalderen, højryggede agre fra middelalderen, vejsystemer, spor og hulveje fra jernalder og frem til nutiden, hustomter og kálhaver etc.

Plejebehov

Når de gamle driftsformer ophører, herunder også græsning med husdyr, behøver hedens flora og fauna pleje for at bevares. Det viser talrige gamle status quo fredninger af hedelandskaber. Uden pleje gror de til, og er på vej ind i en skovlignende tilstand.

Den brutale pleje

På Dejbjerg hede mødte vi et noget brutalt plejeindgreb, som jeg ikke kan anbefale. "Hedehøvlen" eller et lignende redskab havde været i gang. Morlaget (hedelyng og lyngtørv) skræbes af med maskiner. Derved udviskes spor efter tidligere tiders kulturaktiviteter.

Jeg vil anbefale nedskæring af træopvækst og iværksættelse af afgræsning eller afbrænding. Disse metoder er der gode erfaringer med, og de beskadiger eller ødelægger ikke de kulturhistoriske spor.

Heden som formidlingslandskab

Som vi oplevede turen ned over Dejbjerg hede, så er hedeland-

Afskrællede arealer på Dejbjerg hede og bunker med den afskrællede tørv.

skabet et fantastisk godt formidlingslandskab. F. eks. med beretninger om beboerne på heden. Vores ekskursionsvært, Kim Clausen fortalte bl a om "rakkere/natmandsfolk", der levede på kanten af samfundet ude i heden.

Høje fra bronzealderen, hvorfra man kunne skue ud over landskabet, skulle udover at være gravmonumenter, sandsynligvis også markere hvor en stamme levede. "Territorial-markering". Til en typisk høj i bronzealderen, som er bygget af græstørv, medgik der ofte græstørv fra 2 - 5 ha land, som blev afskrællet. Denne afskrælning af græstørv var en kraftig forringelse af jordens dyrkningsværdi. Dette har givetvis været med til at fremme udbredelsen af hedearealer i visse områder af landet.

På visse heder ser vi rester af såvel agre/dyrkningsspor fra bronzealderen som voldindrammede små agre fra jernalderen. På heder i Østjylland findes også højryggede agre fra middelalderen.

Da vi gik ned over Dejbjerg hede kunne vi også tydeligt erkende plantefurer i lyngen, et levn fra de "flyvende" arbejds-hold, der bestod af arbejdsløse som skulle tilplante hederne i 1920-30-erne.

Derudover findes der som nævnt også spor efter veje og tydelige hulveje. Veje der har været benyttet til at drive stude mod syd, hærveje og hverdagsveje samt mange forskellige spor efter bosættelser fra bronzealderen og frem til nutiden.

Pleje med husdyr vil udover selve plejeopgaven også bidrage til et "levende landskab" med husdyr og mennesker der arbejder med dem. Derudover vil det give ekstra muligheder for aktivitet i lokalsamfundet, f.eks. at "brande" stude/får fra et landskab.

**Så lad os bevare landskabets erindring
Og ikke skrælle en del af det bort.**

Pløjesor til plantning på Dejbjerg hede fra 1920 - 30'erne.

Kim Clausen fortæller om rakkerne.

Formidlingsvandring ud over Dejbjerg hede.

Horst Meesenburgs BYGD

Tekst og foto: Bjørn Petersen

I 1997 fik museumsinspektør Horst Meesenburg forbundets hædersgave for sin store formidlingsindsats, både gennem Fiskeri- og Søfartmuseet i Esbjerg, og måske især gennem udgivelsen af et stort antal numre af "Bygd" (ikke at forveksle med Nordisk Bygd, selvom der er ligheder). I serien af Bygd indgår også hæfter om bl a Tyskland og forskellige afrikanske lande, men hovedparten er om nordiske steder og temaer.

Nr 1971:2 er stadig til salg i Vestjyllands museumsbutikker o.l. på både dansk og tysk, fordi det er så læseværdigt og oplysende. De 32 sider med mange historiske kort, billeder og luftfotos er ikke skrevet til hæftet, men fint syet sammen med næsten usynlige sømme af citater fra over 10 forskellige kilder af forskellig alder.

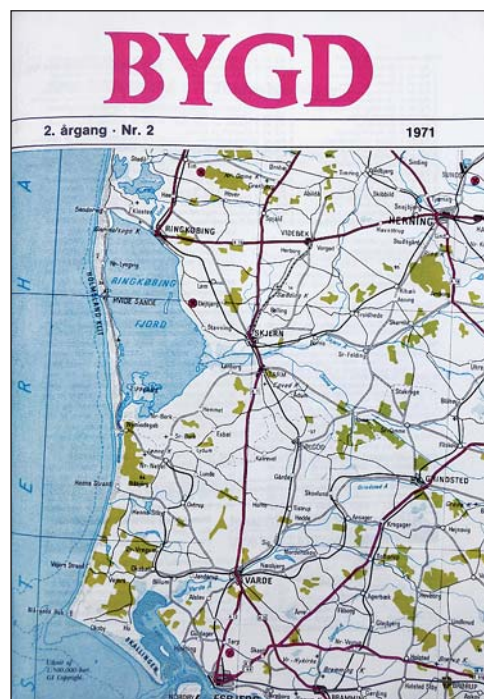
Hæftet er særdeles læseværdigt; gerne med lup, da der er utrolig meget tekst og kortmateriale på de 32 A5-sider, hvad der naturligvis medfører lille skrift.

Mange andre Bygd-titler har særlig relevans for Vestjylland. Det er jo også her, museet ligger.

Jeg vil nævne: Øerne i Vadehavet; Det vestjyske fiskeri; Vestjylland før og efter Dalgas; Kystfiskeri, landingsplads og havn; Esbjergs forudsætninger; Vadehavet fra luften; Tipperne, en fuglebygd; E.F.s fiskeripolitik; Vestkyst og kystsikring og Jyske fiskerihavne.

Bygd udgav også bøger af meget høj standard om danske lokaliteter. Også flere af dem er direkte relevante, hvis man vil fordybe sig mere i det vestjyske kulturlandskab og dets historie og forudsætninger.

Titler som "Den jyske Vestkyst" og "Tipperne" er helt oplagte, men

også Jordsand; Nordfrisland; Esbjerg; Fanø; Rømø; Blåvand-Blåbjerg, Ribe i 1000 år og Vestjyske Fjorde.

Såvidt jeg ved, er udgivervirksomheden ophørt, men hvis man husker artiklen "Kampen om vestnordisk fiskeri og fangstret - før og nu" i Lommen 48 s 27-30, lyder navnet Thomas Højrup måske bekendt. Og det projekt, han beskrev med at holde kystfiskeriet i live trods hårde odds. I 2011 hædrede Horst Meesenburg Thomas Højrup med Bygd-prisen! Tidligere har et andet skattet NKF-medlem, Karl Erik Frandsen også modtaget den.

Den sort-hvide Lomme havde i sin tid mange tegninger. Den gode tradition er desværre gledet ud. Lommen håber at andre tegnere får lyst til at følge Stig Horsbergs gode eksempel. Se Stig vid pennan!

DeGeer-morenerygger, Svedjehamn - skitse af Stig Horsberg.

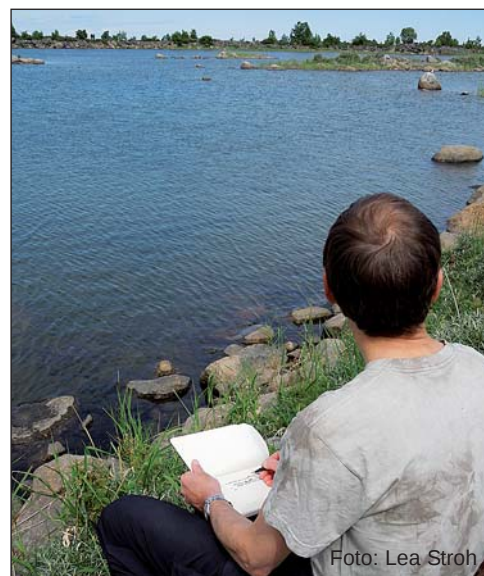

Foto: Lea Stroh

Småsten fra Vestjylland

af Bjørn Petersen

Dette gravmæle fra 1780-erne ligger i kirkegulvet i den i sin tid meget driftige søfartsby, Sønderho på Fanø i Vadehavet. Lidt syd for Skallingen, hvor årsmødet var nede at vende. Kirken og skibet fortæller naturligvis om den begravede skippers tro og erhverv, men de 2 stativer længst til højre er mere usædvanlige. De viser temmelig nøjagtigt 2 af de sømærker ('båker', på vestjysk: 'kå-vere'), som allerede omkring anno 1600 blev stillet op på sand-banker syd for Sønderho. I det fladvandede vadehav med mange grunde og få landemærker, var tydelige sigtepunkter en vigtig infrastruktur.

Den sidste kåver stod indtil 1935, hvor en storm væltede den. I 2011 er en kopi blevet rejst. Som et kulturminde, en turistattraktion og et monumentalt samlingspunkt i det traditionsbevidste lokalsamfund. Foto: Bjørn Petersen

Kirkegård i tilknytning til lejre for tyske flygtninge lige efter slutningen af 2. verdenskrig i Oksbøl, Sydvestjylland. På årsmødet fik vi historien af en lokal guide. På s 12-14 i Lommen 20 fra 1997 kan man læse om tyske flygtninge- og soldaterkirkegårde i Skandinavien. I Danmark fandtes i 1997 34 sådanne kirkegårde med ialt 25.250 grave; i Norge 5, i Finland 3 og i Sverige 3. Stederne er nævnt, og nogle af kirkegårdene er beskrevet i artiklen, ligesom det forklares, hvordan institutionen VOLKSBUND DEUTSCHE KRIEGSGRÄBERFÜRSORGE (www.volksbund.de; findes også på facebook) arbejder, og nogle af principperne, kirkegårdene drives efter. Hildegard Mellerups artikel slutter med en oversættelse af Agnes Miegels digt "Åh Danmarks Jord" skrevet i Oksbøl-lejren i 1946.

Man kan finde artiklen på forbundets hjemmeside under "artikler fra Lommen 20" Foto: Lea Stroh

Naturmaterialet beton laves af forskellige slags knuste sten blandet sammen med vand. Og ender i tidens fylde igen som sten.

Dette monument over næsten ubegribelig kollektiv paranoia, Tirpitz-bunkeren i Sydvestjylland, fungerer nu som turistattraktion og museum om en sært attraktiv periode, vi desværre er nødt til at huske. Foto: Lea Stroh

Historien om grænsen til Tyskland er indviklet. (Se Nordisk Bygd nr 12 fra 1997). I 1920 blev den stemt et stykke sydpå. Herefter rejstes hele 538 "genforeningssten" af lokale kræfter overalt i Danmark Ofte med nationalsentimentale vers. Denne lidt mere nøgterne står i et af "danskhedens" højborg, Rødding. Foto: Bjørn Petersen

Ved denne sten begyndte årsmødets besigtigelse af de selvbestaltede og kontroversielle jagthytter på Værnet. Kronens opsynsmand gav i sin tid alle og enhver lov til at bygge en hytte - når bare den ikke ragede højere op end stenen.

Idag er hytterne fredet som kulturminde. Efter lange stridigheder. Foto: Bjørn Petersen

Stendysserne tegner sig smukt i det danske landskab

DANMARKS STORE STEN- ALDERGRAVE

dysser og jættestuer

Tekst og fotos: Svend Illum Hansen

Danmark er et land uden klippegrund, bortset fra den smukke ø Bornholm. Alligevel har Danmark Europas tætteste koncentration af stenbyggede grave fra stenalderen, såkaldte megalitgrave. De blev bygget af de første bondesamfund i Norden for 5-6000 år siden. Næsten 3000 stendysser og jættestuer er endnu bevaret, spredt ud over det meste af landet; alle sammen fredet. Oprindeligt byggede stenalderfolket, alene i Danmark mere end 25.000 megalitgrave, i perioden 3700 - 2900 f.v.t. Dette er et svimlende tal men desværre fjernedes tusinder til byggerier af kirker i middelalderen og senere til stengærder, veje og jernbanelinjer m.m. På en måde kan man sige, at stengravene indgik i en slags genbrug. For så vidt allerede i oldtiden, hvor de indgik i religiøse aktiviteter med forandringer og ombygning af stenkamrene, samt udvidelser af gravhøjene. Der er spor af, at megalitgravene har været brugt til gentagne begravelser og ritualer i op imod et par tusinde år.

Det kan jo undre, hvor alle disse store sten kom fra, når der ikke findes klippegrund i næsten hele det danske land. Stenene blev bragt hertil, fortrinsvis fra de nordiske lande af isens kæmpekræfter under den sidste istid, som sluttede i Danmark for omkring 15.000 år siden. I det åbne landskab lå sten i store mængder af alle størrelser, som senere blev indsamlet og anvendt af stenalderkulturens byggespecialister ved opførelsen af de tusinder af stendysser og jættestuer. Granit og gnejs anvendtes fortrinsvis til gravkamrenes store bæresten og loftets dæksten. De tungeste sten kunne veje op til 25 tons, og anbragtes med centimeters nøjagtighed i en selvbærende konstruktion. Mindre sandstensfliser tildannedes og anvendtes til murværkerne i væggenes mellemrum. Gravkammeret blev fuldstændigt indkapslet i en tæt konstruktion af ler, knust flint, tagdækning

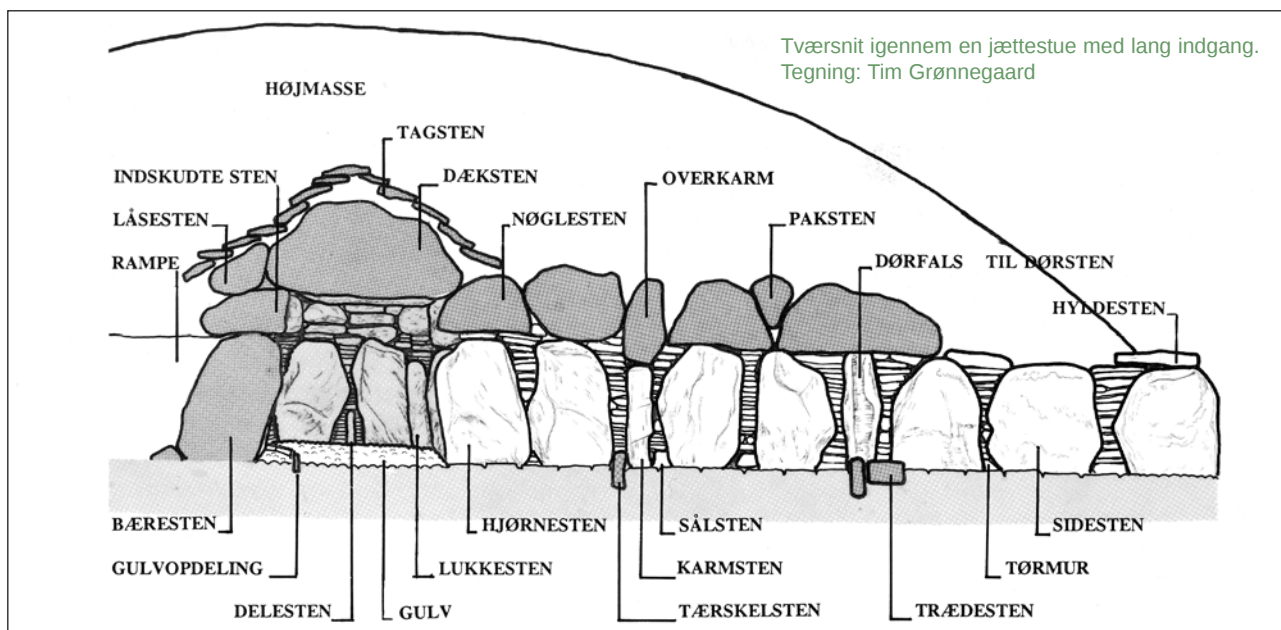
Svend Illum Hansen, f. 1943. Pensioneret Arkæolog og konservator. Senest ansat i Kulturstyrelsen. Nu indehaver af egen virksomhed, (NORDISK MEGALIT RESTAURERING). Svillum@gmail.com

og dræningssystemer, og til sidst overdækket med en gravhøj med indgangen i solens retning. Et fantastisk byggeri for evigheden, bygget af naturens egne materialer. Disse arkitektoniske mesterværker er endnu bevaret efter mere end 5000 år.

De synlige fortidsminder præger landskabet og besøges af mange, som ofte fascineres af at være på stedet. Måske befinder den besøgende sig i en jættestues gravkammer, og deler rum med forfædrene for mere end 5000 år siden. Adskillige mega-

En af Danmarks største jættestuer Rævehøj i Nordvestsjælland under restaurering. Foto: Torben Dehn

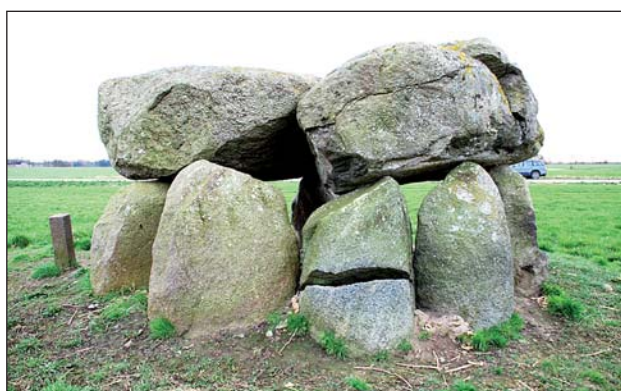

litgrave i Danmark er i dag næsten fuldstændig intakte siden oldtiden. Her inde i det lukkede gravrum kan man sidde og studere stenalderhåndværkerens detaljer. Det aflange kammer, ofte 10 meter langt, 2,5 meter bredt og med 2 meter til loftet. De tonstunge bærende vægsten er sat med en smule hældning indad, for at kunne optage trykket fra rækken af de 10-20 tons tunge dæksten i loftet. Alle mellemrum i væggene er omhyggeligt udfyldt med murværker af tildannede sandsten, lagt i vandrette lag tæt til hinanden, muret op i ler eller kridtmasse. Nogle steder har man fundet foldet birkebark imellem alle de vandrette skifter i stenfliserne. Dette organiske materiale kan dateres ved hjælp af kulstof 14 metoden. Kammeret var engang fuldstændig tæt. For at komme ind i det spændende jættestuekammer bevæger man sig igennem en lang stensat indgang, hvor der et par steder tilmed er anbragt dørtin og dørkarme til de stendøre, der oprindeligt har lukket kammeret af til de gravlagte. Bag ved kammerets bæresten, som ikke kan ses indefra, findes tætte pakninger af ler og knust flint, fastholdt af tætte stenvolde. Det hele holdes på plads af en stor jordbygget gravhøj således, at den komplicerede stenkonstruktion kun er synlig indefra. Mange af megalitgravene er dog forfaldet, enten naturligt eller gennem menneskers jagt på jord og stenmaterialer. Derfor er i disse tilfælde kun større eller mindre dele af monumentets stenkonstruktion synlig.

Restaurering og undersøgelse

Ethvert fortidsminde er uerstatteligt, og beskyttet af lovgivningen i 1937. Lovgivningen er flere gange revideret, og i dag er det staten og kommunerne som skal vedligeholde og pleje det enkelte fortidsminde, hvad enten det er et middelalderligt anlæg, en gravhøj eller en megalitgrav. Fortidsminderne indeholder en bank af viden om vores fortid, derfor foretages der kun undtagelsesvis udgravninger og restaureringer. Dette arbejde, som forfatteren til denne artikel har været ansat til igennem tre årtier, foretages kun af særligt uddannet personale.

Det er en romantisk opfattelse at der skal stå gamle træer på en gravhøj. Det er smukt, men træernes rødder ødelægger gravhøjens indhold og stenkonstruktion. Derfor bør der ikke findes træer på de fredede fortidsminder. I mange tilfælde er gravhøjene blevet forstyrret, af enten træerødder eller væltede træer. Restaureringsholdets mange opgaver igennem årene har været, at retablere denne type skader. Andre naturskabte skader sker ved de danske kyster, som ved erosion kan destruere en gravhøj. Ræve og grævlinge kan også i mange tilfælde forårsage store skader i gravhøje og megalitkamre, når de anlægger deres bo. Det er strafbart når jægeren anlægger en kunstig rævegrav, hvad der hvert år er flere tilfælde af. Heldigvis besøges de fredede fortidsminder af et stort publikum. Dette medfører naturligvis en del slidskader, som dog forholdsvis let kan retas-

En fritstående jættestue på Lolland, hvor en bærende sten er flækket. Kammeret er livsfarligt.

Et stigende problem de senere år er graffiti i megalitkamrene.

bleres. Værre er det med hærverk, som heldigvis kun sker i få tilfælde.

Større skader sker i forbindelse med landbrugets aktiviteter omkring de fredede fortidsminder. Ofte pløjes der for tæt, med det resultat at højkanter og stenkonstruktioner forstyrres og ødelægges. Restaureringsholdet er ofte ude for at retablere denne type skader.

Ved større restaureringsopgaver har det været muligt at gøre observationer, hvor f.eks. dæksten måtte løftes af for at komme til at rette kammerets bæresten op. Her er det muligt at dokumentere selve højens opbygning, og iagttage de finere konstruktionsdetaljer. Derved kan restaureringsholdet forbedre sine metoder, og videst muligt kopiere stenalderhåndværkerens teknik. Omfanget af den arkæologiske undersøgelse i et fredet fortidsminde begrænses til det omfang, som er nødvendigt for at udføre den påkrævede restaurering. Normalt forsøges at anlægge udgravningsfelterne på et sted i gravhøjen, hvor der tidligere har været gravet. Det undgås dog ikke, at der også frilægges oprindelige konstruktionslag i højen. Men disse profiler giver ofte ny viden om, hvordan man opførte monumentet i oldtiden. Der udtages prøver af sten- og jordlag, hvori kan findes f.eks. pollen. Derved kan en botanisk undersøgelse fortælle om landskabets udseende præcis på det tidspunkt, hvor monumentet blev opført.

I nogle tilfælde er det nødvendigt at supplere megalitgravens stenkonstruktion med tilførte sten. Det kan være for at opnå en bedre bevaringsgrad, f.eks. for at skabe et tæt gravkammer, som da vil være mindre udsat for vejrligets nedbrydning. I disse tilfælde markeres de tilførte sten med et stålemblem, for at gøre eftertiden opmærksom på originaliteten. Rustfrit stål benyttes også i de tilfælde, hvor det ikke er muligt at gøre større indgreb i monumentet for at rette sten op. I disse tilfælde monteres beslag og afstivninger med en lang holdbarhed.

Det er meget vigtigt løbende at kontrollere fortidsminderne, især megalitgravene for i tide at opdage fare for sammenstyrtning. Kort før disse linjer skrives er restaureringsarbejdet overført fra den statslige Kulturstyrelse til et større lokalmuseum, hvor med kun meget begrænset personale og økonomi til rådighed for denne vigtige opgave. Det er et håb at myndighederne fremover vil være i stand til, at prioritere det vigtige arbejde med at vedligeholde alle vores fortidsminder for bevaring i fremtiden.

Litteratur

Bang, Carsten Henrik Guide til Danske fortidsminder. Miljøministeriet 1994.

Dehn, Torben et.al. Bevaring og restaurering af fortidsminder. Nationalmuseets Arbejdsmark 807 - 2007, side 273 - 290.

Dehn, Torben Vejledning om pleje af fredede fortidsminder. Kulturarvsstyrelsen 2009.

Dehn, Torben - Hansen, Svend - Kaul, Flemming Stenaldergrave i Danmark bind 1. 1995.

Dehn, Torben - Hansen, Svend I. - Kaul, Flemming Stenaldergrave i Danmark bind 2. 2000.

Hansen, Svend. Jættestuer i Danmark, konstruktion og restaurering. 1993.

Nielsen, Ingrid. Bevar din arv. Danmarks fortidsminder 1937 - 1987.

Lovgrundlag: Museumslovens § 29.

Her tages jordprøver til pollenanalyser i en Sjællandsk langdysse.

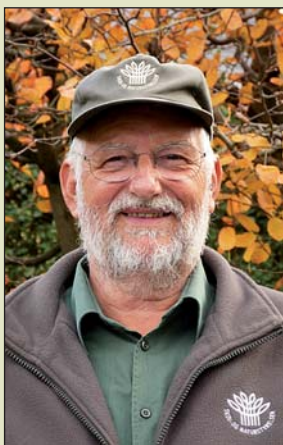
Restaureringsholdet i gang med at lægge dæksten på plads over et jættestuekammer.

Udstilling i jættestuen Klekkendehøj på Møn.

Svend Illum Hansen. Foto: Agneta Hansen

Erling Buhl, årgang 1945:
Bosiddende i Virum nord for
København. Uddannet som
skovfoged 1967.

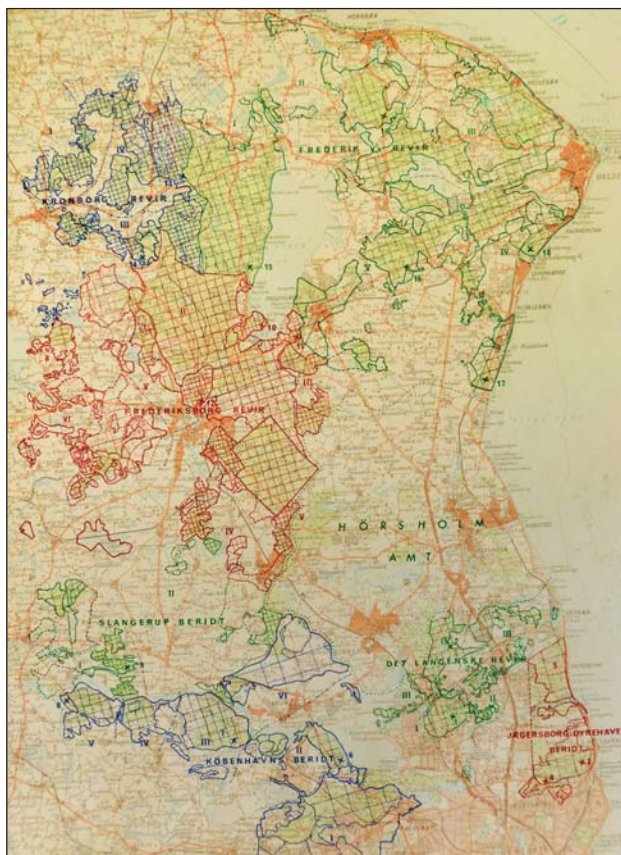
Ansæt 1973 ved Rigs-
antikvarens Fortidsminde-
forvaltning, ved National-
museet under Kulturminis-
teriet. Kontoret administre-
rede lovgivningen om lan-
dets fredede fortidsminder.

I 1975 blev kontoret
overført til Fredningsstyre-
lsen i det nyoprettede Mil-
jøministerium og fik navnet
Fredningsstyrelsens For-
tidsmindekantor.

I 1987 blev Frednings-
styrelsen slået sammen med
Skovstyrelsen til Skov- og
Naturstyrelsen, og kontoret fik navnet Kulturhistorisk Kontor,
stadig med mig som ansat.

I 2001, i forbindelse med et regeringsskifte, blev Kul-
turhistorisk Kontor igen flyttet tilbage til Kulturministeriet, til
den nyoprettede Kulturarvsstyrelse (nu benævnt Kultur-
styrelsen).

Imidlertid forblev jeg i Skov- og Naturstyrelsen, i sty-
relsens driftsplankantor, hvorfra jeg skulle varetage de kultur-
historiske interesser og fortidsmindernes ve og vel på
Miljøministeriets arealer (Statsskovene). Det er så det jeg har
syslet med siden da, indtil jeg gik på pension pr. 30 april
2012. Forinden havde Skov- og Naturstyrelsen nået at skifte
navn til Naturstyrelsen.

Nutidigt kort over Nordsjælland, hvorpå von Langens re-
vi-ber/beridter og afdelinger er indtegnet.

Von Langenske afdelingssten

Tekst og billeder af Erling Buhl

Vor redaktør efterlyser store og små artikler om STEN I
LANDSKABET til dette nummer af LOMMEN.

I mit arbejdsliv har jeg bl.a. registreret og fået fredet
utallige sådanne sten som fortidsminder: Mindesten med
100 år på bagen, milesten, vejsten og vejvisersten, skelsten,
vildtbanesten, sten med helleristninger og mange andre
typer af sten.

Her vil jeg fortælle lidt om en kategori sten, som ikke
mange kender til, som der ikke er mange tilbage af, og som
er lette at overse: De von Langenske afdelingssten.

I 1700-tallet var de danske skove i en ynkelig forfatning på
grund af århundreders hårdhændet udnyttelse. Bønderne
havde fra ældgammel tid haft græsningsrettigheder i skove-
ne for deres dyr. Som følge deraf fandtes der, foruden store
vildtmængder, et utal af køer, svin og geder løsgående i
skoven, som søgte deres føde blandt nedfaldne olden og
ung opvækst af træer.

Selve træbestanden var man også faret hårdt frem
imod, idet vi mennesker gennem århundreder blot havde
forsynet os med det træ, vi havde brug for til husbygning,
vogne, skibe mv. Store mængder af træ skulle bruges til
brænde og trækul, og da man desuden tog for sig af den
unge opvækst, til opsætning af risgærder til hegning af de
dyrkede marker, var man efterhånden nået ned på et skov-
areal på 2-3 % af landets areal - en skov bestående hoved-
sageligt af gamle, spredte, bredkronede træer med store
græssletter imellem.

Manglen på træ var en alvorlig sag. Mindst 100 år før
var man godt klar over situationens alvor. Men de forord-
ninger der dengang blev sat i værk for at spare på træet og
de hårdere straffe, der efterhånden blev tildelt for ulovlig
hugst, havde slet ikke kunnet rette op på situationen.

Kong Frederik d. V's overjægmester, C.C. Gram,
under hvem de kongelige skove sorterede, besluttede der-
for, at det var aldeles nødvendigt at få gennemført reformer,
for at få vendt udviklingen, så skovene igen kunne levere
den vigtige råvare, som træ var og stadig er.

Til hjælp indkaldte kong Frederik d. V. (1746 - 1766)
den tyske forstmand, Johan Georg von Langen til Danmark.
Von Langen ankom i 1763, 64 år gammel. Med sig havde
han et antal hjælpere - unge forstfolk han selv havde
uddannet, og sammen med overjægmester C. C. Gram fik
de til opgave at etablere et egentligt skovbrug.

"Den Gram-Langenske forstforordning" blev sat i
værk, og gjaldt genopbygningen af de kongelige skove i
Nordsjælland.

Von Langen og hans medhjælpere gik med beundrings-
værdig energi i gang med arbejdet. Skovene blev kortlagt

og opdelt. I forvejen var de kongelige skove i Nordsjællands allerede delt op i 7 revirer eller beridter (det der i dag bliver kaldt distrikter). Disse revirer/beridter blev nu opdelt i hoveddele og hoveddelene igen i kvadrater eller rektangler af varierende størrelser, kaldet afdelinger eller årshugster. Alle afdelingerne blev nummereret.

Det overordnede princip, med tryk på princip, var, at hver hoveddel skulle bestå af 100 afdelinger. Hvert år skulle en afdeling skoves, tilplantes og hegnes. Der skulle plantes både med velkendte træarter og nye arter, som von Langen havde bragt med sig. Vedmasser og tilvækst skulle takseres, og hugsten måtte fremover aldrig overstige tilvæksten.

Året efter skulle den næste afdeling hugges, tilplantes og hegnes og så fremdeles, indtil man efter 100 år stod med en skov med varierende træarter i alle aldre.

Afdelingsnettet blev udlagt med kompas efter magnetisk nord. Når man i dag ser på et kort over afdelingsnettet, studser man måske over, at det ligger så meget på skrå i forhold til den nuværende magnetiske nordpol. Forklaringen

Udsnit af von Langens kort, med Nørreskoven ved Furesø i midten.

er, at den i 1700-tallet lå ca. 15 grader forskudt mod vest i forhold til i dag, hvor misvisningen kun er nogle få grader.

I afdelingernes skærings- og endepunkter skulle der opsættes afdelingssten - groft udkløvede sten, hvorpå afdelingsnummer og et verdenshjørne var hugget ind.

I skæringspunkterne var stenene firesidede og drejet således, at de - bortset fra de ca. 15 graders misvisning - vendte fladerne mod NV, SV, NØ og SØ.

I skovens yderkanter var stenene tresidede og opstillet således, at to af fladerne vender på skrå ud mod afdelingerne. En afdeling var således nummereret i alle fire hjørner. Forbindelseslinierne mellem afdelingsstenene blev hugget op i passende bredde og markeret med mærker på træerne, samt med nedgravede sten. Enkelte steder findes også lave jorddiger, der markerer grænser mellem afdelingerne.

Så ambitiøst var det hele udtænkt fra starten, og sådan blev det gennemført i skovene mod syd, hvor arbejdet startede. Men mon ikke sparekniven også dengang skar dybt, og at der efterhånden blev slækket på de høje principper.

I skovene længere mod nord er der f.eks. kun fundet ganske få sten, og de har kun ét nummer indhugget. Sådanne sten er anbragt i det NØ-lige hjørne af deres afdelinger. Og af de hundredevis af skæringspunkter der er i afdelingsnettet, kunne man forvente, at der, hvis alle stenene var blevet sat op, ville være mange flere bevaret til i dag. Så mon ikke det er trygt at konkludere, at der hurtigt blev fundet nemmere og billigere måder at markere skærings- og endepunkterne på - måder der til gengæld ikke har efterladt sig spor i dag.

I dag kendes kun 30 sten, og det er, som sagt, ikke mange i forhold til det antal skæringspunkter der i princippet skulle have været markeret.

Alle stenene er naturligvis behørigt registreret i Kulturstyrelsens database over fredede fortidsminder, og afsat på statsskovenes skovkort.

Af de 30 sten er de ti fundet og registreret på deres oprindelige plads.

Ti andre sten er fundet og er blevet opsat på deres rigtige pladser i skoven, og fem sten er genopsat andetsteds.

Firesidet afdelingssten på sin oprindelige plads i et skæringspunkt i Nørreskoven (Fr.nr. 2929:30). Bemærk, at orienteringen på denne sten er angivet med N eller S. På andre sten er det Ø eller V der angiver orienteringen. Hvorfor har jeg ikke kunnet regne ud, for det gør ingen forskel.

Afdelingssten fra Uggeløse Skov med kun ét nummer indhugget, fundet og registreret på sin plads i skoven. Sten med kun ét nummer er anbragt i det NØ-lige hjørne af afdelingen. (Fr.nr. 2928:70).

Tresidet afdelingssten genopsat på rette plads i Nørreskovens vestskel (Fr.nr. 3029:35).

En sten sidder i et stendige (se senere).

To sten er udstillet på Jagt- og Skovbrugsmuseet og én sten er opsat på Frilandsmuseet. Den 30. sten blev for nylig afleveret på distriktskontoret i Grib Skov af en nabo til skoven. Han havde haft den stående i sin have i mange år, men var nu blevet klar over, hvad det var for en sten. Stenen vil senere blive sat op på sin rigtige plads i Grib Skov.

Desværre fik von Langen kun ca. ti år at virke i, inden han blev syg, og nogle år efter døde i 1776, 77 år gammel. Han blev hædret med et gravsted i Gentofte Kirke.

Men med ham som fødselshjælper var det danske skovbrug blevet bragt til verden - et skovbrug, der kom til at fungere i de næste mere end 200 år.

Nutidigt skovkort over Nørreskoven, hvorpå afdelingsnettet er indtegnet. I skoven findes 5 sten, hvoraf de to har stået der hele tiden og tre andre er genplaceret på deres rigtige plads.

Med hans død gik dynamikken af forstforordningen. Hans, i bogstaveligste forstand, meget firkantede opdeling af skovene blev ændret og gik derefter i opløsning. Måske er det i virkeligheden forklaringen på de manglende sten i de nordligste skove - eller at man i slet ikke var nået dertil før hans død.

Allerede i 1781 blev "Forordning angående de Kongelige Skove og Tørvemoser" sat i værk til afløsning for den "Gram-Langenske forordning", for hurtigere at begrænse bøndernes rettigheder til græsning og gærdsel i skovene. I 1789 blev hele processen med udskiftning af jordene sat i værk, og en hegnsforordning blev gennemført i 1794, som for alvor satte gang i inddigningen af de kongelige skove.

Hele processen med at sikre skovene fred for kreaturgræsning blev rundet af med Fredskovsforordningen af 1805, som gjaldt for hele landet, og som stadig er i kraft.

Endelig gik det for alvor fremad, og i dag har Danmark en god og produktiv skov, som dækker ca. 12% af landet.

Der skulle anvendes mange sten til digerne omkring skovene, og alt inden for rækkevidde kunne bruges af de professionelle stendigebyggere, der rejste rundt og forestod arbejdet - også von Langenske afdelingssten.

De fleste af de genfundne afdelingssten er netop blevet fundet af skovarbejdere, der reparerede stendiger. En nu pensioneret skovrider, Poul Petersen, fortalte mig, at han i sin tid udlovede en ½ flaske brændevin til de, der fandt en von Langensk afdelingssten. Og han kom da af med seks flasker.

Mon ikke der stadig kunne findes enkelte von Langenske afdelingssten tilbage i stendigerne?

Afdelingssten fundet, registreret og fredet på sin "genbrugsplades" i stendige i Slagslunde Skov. Inskriptionen er 19 o (o for øst), (Fr.nr. 2928:73).

Kilder:

Godt kollegaskab med nu afdøde skovrider E. Laumann Jørgensen (det tidligere Københavns Statsskovdistrikt) og pensioneret skovrider Poul Petersen (tidligere Farum Statsskovdistrikt), i hvis domæner langt de fleste sten er registreret, samt bogen NORDSJÆLLANDS SKOVE GENNEM 200 ÅR af E. Laumann Jørgensen og P. Chr. Nielsen. Forlaget RHODOS.

Kløveteknik - fra marksten til historiske murværker

Tekst og fotos: Carsten Carstensen

I skov bevares spor af aktivitet langt op i tiden. Utallige vidt forskellige kulturhistoriske spor er bevaret i skovene.

Skovene syd for Hillerød er nogle af Danmarks rigeste på kløvede sten, der vidner om stenhuggerens omfattende aktiviteter. Stenen på billedet ovenfor er en af de mange i Store Dyrehave. Kløvet midt over i rillen og begge halvdele ligger tilbage.

De forskellige teknikker kendes i form af kløvemærker på stenenes kanter. Det er stenhuggerens indledende bearbejdning. Aflange huller på 4 til 8 cm kaldes kilehuller. De længere med samme form kaldes kløveriller.

På rillernes eller hullernes sider ses tydelige knusningsspor efter jernkiler, der har været banket i.

Der findes sten hvor kilerne stadig sidder. Næsten altid fejlkøvede ved at spaltningen fejlagtigt er løbet skråt eller vandret ud. Eller også har kilepresset knust siderne på rillen eller hullerne så meget, at yderlige forsøg har været håbløse.

Nogle sten er kløvede så mange gange at de har kløveflader på alle sider. Her er spaltningen igen og igen foretaget ind i forrige kløvningens flade.

Kløvemærkerne genfindes som halve kilehuller eller kløveriller langs kanterne i stående bygninger. Herved kan de forskellige typer af kløvemærker dateres ud fra alderen på de bygninger, de indgår i.

Carsten Carstensen er skovløber i Naturstyrelsen Nordsjælland, og har gennem mange år plejet og formidlet fortidsminder i Nordsjælland.

Deltagere i årsmødet 2009 i Kongernes Nordsjælland husker hans fortællinger, bl a om spor efter kulsvidning og gamle hustomter - læs evt mere i Nordisk Bygd 21. Medlem af Nordisk KulturlandskabsForbund.

Disse kløvesten fortæller historie, de ligger ikke tilfældigt spredt, men findes ofte i store koncentrationer i bestemte skove, forladt i forskellige kløveprocesser. Nogle er mislykkedes, andre er lykkedes, og klare til afhentning, men aldrig blevet det, af de hoveripligtige bønder som agede stenene til kongens byggerier.

Alt dette, inklusive mærkerne i vore gamle bygninger giver disse sten stor kulturhistorisk værdi.

Sidst i 1990'erne foretog det daværende Frederiksborg skovdistrikt en total registrering af sten med kløvemærker i dets skove. 389 sten blev registreret på kort med tilhørende beskrivelse og tegning. (Se litteraturlisten)

Denne artikel bygger på rapporten.

Typen af kløvemærker

Gennem middelalder og nyere tid kløvede man sten med jernkiler spændt op i disse riller eller kilehuller. Mellem

rillens eller kilehullets væg og kilen placeredes et tyndt, blødt stykke jern kaldet blikkers. Ved slag med en hammer spændtes kilerne op. Trykket skulle være sideværts og ikke i top og i bund, og processen måtte ikke forceres.

Som hovedregel findes der 3 typer kløvemærker: Kilehuller, kløveriller og borede huller.

Kilehullerne er hugget rækkevist hen over stenen; ca. 4-7 cm dybe og typisk 4-6 cm lange, så der kun lige er plads til kilerne, men der ses også f.eks. 8, 14 og 16 cm i forlæng-

else af hinanden. Undertiden kun to eller tre stk. hen over stenens overflade, eller bare en.

Der er med andre ord en glidende overgang. En rille er et meget langt hul. Bunden er konisk (v-formet) i tværsnit.

Sjældent ses riller og huller nærmere end 15 cm fra stenens kanter. Fordi: Når der kommer kilepres på, skal trykket forplante sig ned i stenen. Hvis riller og kilehuller, var ført helt ud, ville trykket løbe den korteste vej ud, dvs. vandret ud og ikke ned i stenen.

Til venstre ses en ukløvet sten med lang rille og til højre en ukløvet med kilehuller. De ukløvede sten med kløvemærker er i absolut mindretal, og de har altid spor efter kilepres på kanterne efter forgæves sprængningsforsøg. Stenen med lang rille er den eneste registrerede helt uden spor efter kilepres.

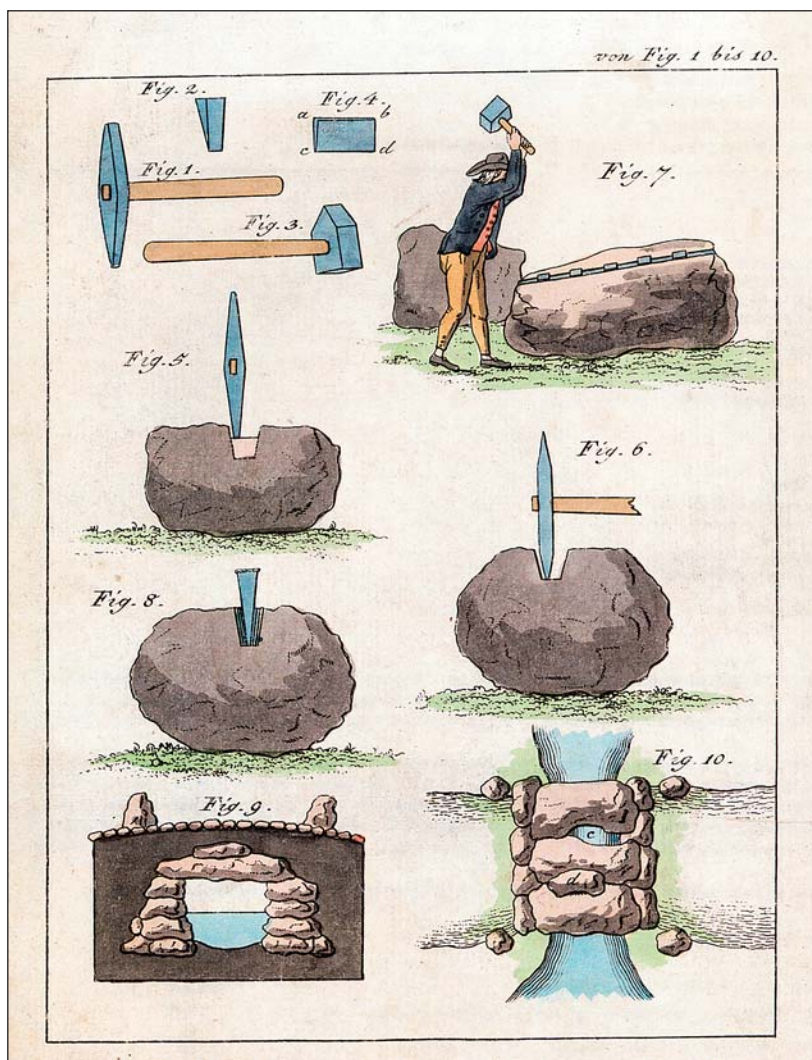

Når stenhuggerne drog ud i landskabet gik de selvfølgelig ikke udenom vores gamle stengrave. Her lå store sten klar til at blive kløvet. Derfor finder vi i dag alle typer kløvemærker i disse stengrave.

Denne runddysse står i Brødeskov. På dens overflige ses en kombination af en lang rille og lange kilehuller i forlængelse af hinanden. I 1938 restaurerede Arkæologen Julius Raklev fortidsminderne i Brødeskov, Freerslev Hegn og Grønholt Hegn, og i 1940 restaurerede han dysserne i Valby Hegn. I missionshotellet i Hillerød skrev han, den 23. april 1938 om denne stendysse, som ses på fotografiet: "Runddyssens ene sidesten er væltet og tærskelstenen mangler; desuden er dækstenen afvæltet. Sidstnævnte har man forsøgt at kløve thi hen over dens midte er hugget en flækkerende..."

På kanterne af denne sten ses 3 lange riller som har kløvet stenen, og modparterne er fjernet. Igen og igen er stenen kløvet, hvorpå en ny rille er hugget i den forrige flade. Stenen er kløvet bid for bid hele vejen rundt, ligesom man spiser et æble.

Knud Høgsbro Østergård; "Kvaderstensteknik," Årbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1961, s.47

Fra D. Gilly: "Håndbog i bygningskunst." Første, anden og tredje udgave udkom 1797, 1798 og 1811. Her er figur beskrivelsen:

Fig. 1. En biggert. Fig. 2 En kile. Fig. 3 en hammer. Fig. 4. Et par blikkers.

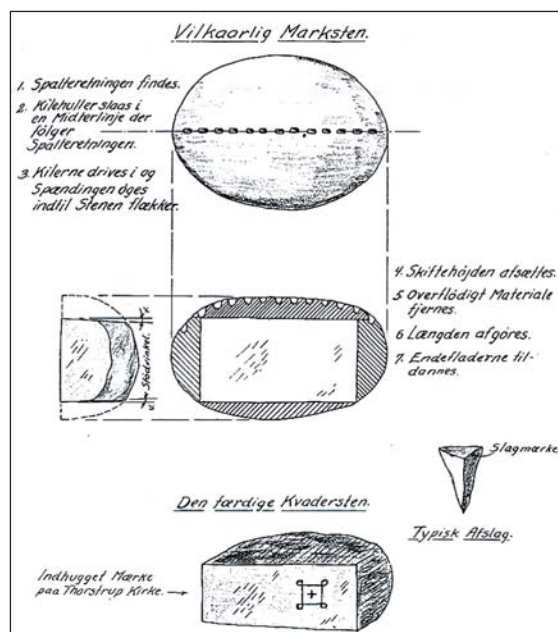
Fig. 5. Med biggerten laver man den lange rille ved at slå med biggerten på langs af rillens retning.

Fig. 6. Rillen får sin korrekte koniske udformning i dybden ved slag på tværs af rillens retning.

Fig. 7. Kilerne sættes og slås fast med hammeren.

Fig. 8. Viser hvorledes kile og blikkers skal sidde i rillen.

Fig. 9 og 10. Disse kløvede stykker kamp skal indgå i en stenbænk til vandunderførsel som det fremgår af billedet. (Fra Det Kongelige Bibliotek)

Her ses kløvningsforsøg med lange riller, som foregik på det daværende Frederiksborg Skovdistrikt i januar 1997. Primus motor i dette projekt var Michael Danielsen, som har en fortid som medarbejder på stenbrudsmuseet "Moseløkken" på Bornholm. Derfra har han fået sin erfaring med dette håndværk. Han kløvede omkring et dusin sten 3 forskellige steder i Gribskov og Store Dyrehave.

Sten i murværk som er kløvet med lang rille. Bemærk at den ikke er hugget helt ud til stenens kant. Stenen indgår i tårnet i Koldinghus.

Om at se på kløvespor i gamle bygninger

På kanterne af kløvede sten i gamle bygninger rundt om i landet ser man af og til spor efter kløvningen.

Kløver man en sten midt over uden at forarbejde de to halvdele yderligere, kaldes det kløvet kamp. Kløvefladen anbringes så godt som altid udad i et murværk.

En kvadersten er den bearbejdede udgave, hvor man efter kløvningen hugger den ud i en retvinklet form.

Tilhugningen skete bid for bid med en hulsleben hammer kaldet et "sættejern," eller en speciel huggert, kaldet "biggert," indtil stenen var helt retvinklet og glat på alle sider undtagen "bagsiden." Kvaderstene placeres ligeledes med kløvefladen udad og med den uforarbejdede side indad.

Derfor har man altid muligheden for at se efter spor efter kløvningen.

Kvadersten har ikke kløvespor så tit som kløvet kamp, og så godt som aldrig på mere end en af siderne. Kløvesporene er simpelthen hugget væk (især hvis råmateriale var en rund sten).

På de ekstremt smukt tilhuggede jyske kvaderstenskirker fra den tidlige middelalder finder man dem kun på to eller tre kvadre pr. kirke.

På kløvet kamp finder man som regel altid kløvemærker.

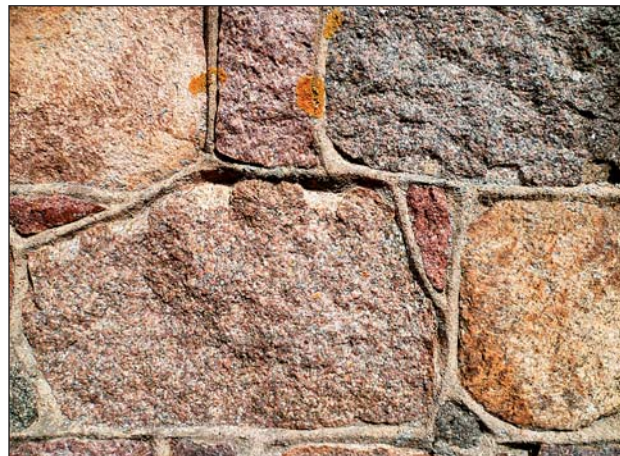
Teknikkens datering

Stenkløvningen dukker op med de store kirkebyggerier i den tidlige middelalder. I dem finder vi kun kilehuller.

Omkring 1500 tallet var mursten den højeste mode; hvis granit blev brugt var det som regel uforarbejdede kampesten. De ses især i fundamenter under de kirketårne som især blev bygget i den periode.

Under de omfattende byggerier i renæssancen fra midten af 1500 årene til et godt stykke op i 1600-tallet opførtes f.eks. Kronborg, Børsen, Frederiksborg slot og en lang række herregårde. Disse bygninger hviler på store kvadersten som er kløvet ved hjælp af lange riller.

Ved udvidelser og tilbygninger af eksisterende byg-

Sten i murværket i Tjæreby kirke, som er kløvet med kilehuller. Kilehullerne er de "hvide" lettere koniske mærker på stenenes kanter. Denne del af kirken blev restaureret i 1866.

ninger i denne periode, kan man se at der ligeledes kløves med lange riller, medens der er anvendt kilehuller på de oprindelige ældre dele. Her kan nævnes: Sønder Omme Kirke, Haderslev domkirke, Christian IV Kapel i Roskilde domkirke, Kolding hus og Sønderborg slot.

Kløvespor fra dengang, man kløvede med lange riller, er nemmere at finde, da fladerne ofte er mindre forarbejdede. Ofte ser det ud som om, at det er de rå kløveflader, der er lagt ind i murværket.

Det tager væsentligt længere tid at lave en lang rille hen over en sten, frem for at benytte en række kilehuller. Så hvorfor valgte man pludselig denne metode?

Noget, der kendetegner kvadrene i byggerierne fra renæssancen, er at de ofte ses med rene uforarbejdede kløveflader. Det var den rå og rustikke stenmur man tilstræbte. Det man tabte i tid ved at lave den lange rille, vandt man ved en mere præcis spaltning af stenen, hvorefter man umiddelbart kunne bruge stenens kløveflade i byggeriets facade uden efterfølgende at skulle "glathugge" stenen.

I løbet af 17 og 18 hundrede tallet vender man tilbage til kilehullerne og i starten af 1900 tallet begyndte man at kløve ved at bore huller til kilerne. De ses som rækker af lange tynde spor efter bor.

Omkring Frederiksborg Slots fundament

Frederik II byttede sig til herregården Hillerødsholm fra Herluf Trolle i 1560. Her opførte han Frederiksborg Slot. Hans søn Christian IV rev en del faderens slot ned. Ved den lejlighed blev slotsbyggeriet funderet med store kvadersten og voldgravene omkring holmene blev uddybet.

Det var stenhuggermesteren Jacob Muus fra Kgs. Lyngby, som skulle levere kvadrene til funderingen. Den 12. november 1599 fik han vognleje fra København til Fyn. Han skulle hente noget grej, da han tilsyneladende havde store opgaver i udsigt. Den 12. marts 1600 udgår der fra kancelliet på Frederiksborg Slot et åbent brev om at: "Kongen har ladet handle med stenhugger Jacob Muus om at hugge nogle kampesten til Københavns og Frederiksborg

Fra Frederiksborg slots mellemste slotsgård. Langs underkanten af kvadrene ses eksempler på lange kløveriller.

slotte. Han skal hugge og gøre et godt og renligt arbejde og have en mark dansk for hver alen regnet efter stenhuggers alen. Endvidere skal han for hver 100 alen have 1,5 tønne malt, 9 skæpper mel og en otting smør. Han skal have fri husleje hos bønderne, frie senge til sig selv og sine folk og ildebrændsel til nødtørft til at brygge, bage og koge ved. Pengene skal rentekammeret betale ham. Men det øvrige skal lensmanden i det len han arbejder skaffe ham. Han skal være forpligtet til at lave godt arbejde og holde gode svende så arbejdet kan gå for sig."

Den 2. maj 1602 får muremester Jørgen von Friborg murerarbejdet på slottet. Det er bl.a. hans opgave at sætte kvadrene i fundamentet. Bygningerne på selve slotsholmen bliver revet ned og de nye opført. I den forbindelse bliver slotsholmen funderet.

Den 6. maj 1604 begynder kongens gravermester Jacob von Kølhn at uddybe voldgraven mellem slotsholmen og den mellemste holm, hvorved den del af slotsholmen, som også blev kaldt kirkefløjen blev funderet. Den 8. september 1606 betales Jacob Muus 261 rigsdaler for levering af 2093 alen ru huggede kvadre (dvs.

Nedløbsrør ved Slotsherrens hus på Frederiksborg slot. Selv denne sten under nedløbsrøret har spor af at være kløvet med lang rille!

uforarbejdede kvadre) og 16 rigsdaler for levering af 16 alen slet huggede (dvs. glat huggede) kvadre. I foråret 1611 går Jørgen von Friborg i gang med at fundere resten af de i alt fire holme i slotssøen med de leverede kvadre. Før kvadrene blev sat, skulle de pågældende holme naturligvis planeres og reguleres. Flere hjørner blev trukket frem som bastioner, blandt andet blev den yderste holm, Dronningeøen, formet som to fremskudte bastioner, som blev sat med kvadre hele vejen rundt. I foråret 1620 var funderingen af holmene på Frederiksborg sandsynligvis færdig. Fra den 20. december 1614 til 12. oktober 1616 leverede Jacob Muus yderligere 4859 alen slet huggede og ru huggede kvadre til de tre sidste holmes fundering.

Jacob Muus leverede i alt 7025 alen kvadre til Frederiksborg slot.

Samtidigt med alt dette leverede han i øvrigt kvadre til andre af kongens byggerier. Foruden Tøjhuset fik han den 12. maj 1609 kontrakt på at levere stenene til byggeriet af Ibstrup, og ifølge rentemesterregnskabet den 21. december 1610 leverede han grå feldsten (marksten) til en ny kirke ved Mønten i København.

De kløvesten, vi ser i skovene er så godt som alle kløvede, og oftest er modstykket fjernet. Det er meget sjældent man finder sten som efter kløvningen er forarbejdet til kvadre. Det tyder på, at først blev markstenene kløvet på stedet; derefter bragt til byggeriet og hugget til kvadre.

Transporten blev foretaget af hovbønder. De nordsjællandske hoveripligtige fæstebønder skulle bruge meget tid på kongens mange projekter som kanaler, veje og slotsbyggerier. Det klagede de ofte over.

Tæller man samtlige kvadre omkring holmene og broerne på Frederiksborg Slot og husker at medregne det der må være under vandoverfladen i slotssøen, når man til 10.000 kvadre. Jacob Muus blev betalt for at levere "7025 alen kvadre".

Kløvemærkerne er synlige på ca. 600 af kvadrene. Alle er lange riller bortset fra én. Flest findes på den yderste holm, "Dronningeøen." De fleste af kvadrenes kanter her er nemlig fortrinsvis holdt sammen med jernankre og derfor helt frie for mørtel og puds.

Færrest findes i den indre slotsgård. Her er kanterne muret til, og stenene meget fint glathuggede.

Sakrale eller tekniske riller

En del af baggrunden for at vi i dag ved så meget om stenhuggerne og deres teknikker gennem tiden ligger i en meget omtalt faglig diskussion om rillesten.

Salig skovrider E. Laumann Jørgensen blev i 1970-erne interesseret i rillesten i sine skove nord for København. I forvejen havde han stor viden om skovhistorien og fortidsminderne på sit distrikt. Han opfattede rillestenene som en hidtil uopdaget type helleristninger fra oldtiden.

Ved forskellige amatørarkæologiske undersøgelser havde han fundet noget, han mente var stolpehuller og andre spor omkring rillestenene. Det tydede på en helt ukendt type oldtidsanlæg, som han mente stammede fra jernalderen. Han betegnede rillerne som "sakrale riller."

Nationalmuseet blev interesseret, og foretog først i '80erne en række undersøgelser ledet af en af 1990-ernes mest respekterede arkæologer, Flemming Kaul.

Man undersøgte sten med mærker efter kilehuller, riller og borede huller ved 3 stendysser i Jonstrup Vang og Harreskovene. Flere af stenene var kløvede og sprængte i flere omgange. Umiddelbart lignede de "almindelige" stengrave, der er skamferet af stenhuggere.

Det var de lange riller der interesserede arkæologerne. Havde de overset en helt ny type helleristninger og var den gamle skovrider på sporet af noget sensationelt?

Men resultatet var nedslående. Arkæologerne fandt ikke de spor som Laumann Jørgensen havde fundet. Kun typiske fund fra dysser fra bondestenalderen.

Den ene dysse var i den grad blevet spoleret i nyere tid. Godt nede i den fandt man nogle dyreknogler som blev C 14 dateret til 1800 tallet. Det passede ganske godt med at en bonde i 1889 fortalte at den "for nyligt" var ødelagt og at stenene borttaget og kløvet.

Undersøgelsen af dyssen "Trekroner" blev -i arkæologiske kredse- bemærkelsesværdig.

Arkæologerne fandt gravkammeret, og 10 skeletter

Til ganske få ukløvede sten med kilehuller, er der knyttet sagn. "Karl Gustav Stenen" står i dag på Stændertorvet tæt på domkirken hvor "Roskildefreden" blev indgået i 1658. Kløvefladen har en række halve kilehuller på sin lodrette kant. Midt på "forsiden" sidder der stadig kiler i 5 huller.

Ifølge sagnet slog Kong Karl Gustav i 1659 kilerne i stenen med ordene: "Så vidt som denne sten skal flække, skal København blive indtaget og Danmark tilhøre Sverige." Foto: Bjørn Petersen

blev dateret til 3280 f. Kr. Netop tiden for dysser og jættestuer. Skeletternes placering i gravlaget gav enestående viden om dysse- og jættestue-tidens ritualer, men det havde intet at gøre med rillestensteoriene.

Under "enlige" rillesten fandt man intet daterbart.

Efter disse undersøgelser opgav museumsverdenen teorien om rillesten som en forhistorisk kult.

Flemming Kaul og middelalderarkæologen Knud Krogh forskede videre i sagen, og beskrev herefter i 1990 for første gang rillerne som kløvemærker, og hvordan man kan datere kløvespor i sten ud fra alderen på bygninger med tilsvarende mærker (se litteraturlisten).

E. Laumann Jørgensen var uenig, og i en lang række bøger og artikler argumenterede han for rillestenene som en slags astronomiske sigteliner fra jernalderen.

Historierne om en forhistorisk kult fascinerer mange mennesker langt mere end historierne om stenhuggerne.

Teoriene er talrige. I en bog beskrives rillestenene fx som vejvisersten langs oldtidens veje. Andre forklarer rillerne som munde der blev "fodret" ved frugtbarhedsfester. Et sted foreslås at sten med både lange og korte riller, kunne være en slags noder til lurblæsning. Kort rille kort trut; lang rille langt trut ... ?

Andre teorier er for saftige til at beskrives i et lødigt blad.

Men jeg synes faktisk at historien om stenhuggerne er utroligt spændende.

Samlingen af sten i f.eks. Store Dyrehave giver os et billede af de enorme aktiviteter der engang foregik omkring byggeriet af Frederiksborg Slot.

Op mod 400 sten med forskellige typer af kløvemærker har stenhuggerne efterladt sig i skoven syd for Hillerød. De ligger og fortæller historie om stenhuggerne og de hoveriplitige bønders arbejde.

Her kan man studere kløveprocessen og sporene efter kilepresset. Kiler der stadig sidder i hullerne. Uheld og simple brølere kan spores helt op i vore dage. I skovbunden viser hulvejspor hvor stenene er slæbt ud.

Disse sten er stadig ikke fredede eller registrerede som fortidsminder. Men de fortjener en særlig plads blandt de mange typer af fortidsminder i landskabet.

Kilder:

Riller og huller i natursten på Frederiksborg Statsskovdistrikt. Skov og Naturstyrelsen. 2004.

Beckett, Francis. Frederiksborg Slot. Hagerup 1914-1918.

Friis, F.R.. Samlinger til Dansk bygningskunsts historie. Københavns kommission hos den Gyldendalske boghandel. 1872-1878.

Høgsbro Østergård, Knud. Kvaderstensteknik. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1961.

Kancelliets Brevbøger 1596-1602. C. A. Reitzels forlag. 1913.

Kaul, Flemming og Krogh, Knud. En lidet påagtet stenkløvningsteknik- og om oldtidsminder som stenbrud. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1990.

Immervad bro

Tekst og Fotos: Bjørn Petersen

En af de stenkister, Carsten Carstensen nævner. Denne er fra 1786, da åen stadig løb denne vej. Nogle af stensbjælkerne er over 4 m lange, og alle er de kløvet ud af den samme store sten - efter sigende ligger halvdelen stadig ukløvet i jorden.

Broen var en nyttig del af den vigtige oksevej til transport af fedekvæg fra jyske enge til tyske penge.

"Okseveje" var der flere af, ligesom "hærveje", selvom man plejer at bruge ental. Forhistoriske og historiske vejforløb er ikke så entydige størrelser, som man måske skulle tro. Selvom visse naturgivne og kulturelle og handelsmæssige og andre forudsætninger selvfølgelig sætter deres rammer.

Immervad ligger i det østlige Sønderjylland nær Haderslev, hvorfra der findes nogle tal. I 1539 passerede 12.501 stude byen, og i Hjordkær længere sydpå fortoldedes 33.849 okser i årene 1616-17.

Idag er åen omlagt og på grund af generel opdyrkning og dræning i øvrigt meget mindre. Men tænk engang, hvor stor betydning broer har haft. I nutidens hypermobile kultur tænker vi måske mindre over det, men med stude og andre langsomme transportmidler på dårlige veje, har hver enkelt ny bro kunnet spare meget besvær, fare og tid. Enten store omveje eller omstændelige og ikke altid ufarlig vadning gennem koldt rindende vand.

Det er et skrækkeligt faktum at mange pragtfulde stenkiste-broer i moderne tid er blevet repareret ved injektion af cement ind i disse konstruktioner, som jo er bygget til at bære sig selv gennem omhyggeligt designet samarbejde med naturkræfter; især tyngdekraften.

De nyder desværre ikke samme beskyttelse som gravhøje og stendiger; måske fordi de i mange tilfælde er i brug endnu, og derfor betragtes som mindre kulturhistorisk interessante brugsgenstande, der bare skal fungere ud fra hverdagens nyttesyn.

Bygningssten

Tekst og fotos: Bjørn Petersen

Der findes ikke bare halmhuse og træhuse, men også huse af mursten, som ikke så nemt blæses omkuld. Og af kampesten, natursten, skifer, kalksten, frådsten, flintesten og forskellige mere eller mindre kunstige sten.

De forskellige slags huse giver karakter til deres landskaber - og sætter stærke præg på de landskaber, hvor råstofferne hentes. Lergrave, teglværker, stenbrud osv.

Tegl giver interessante muligheder. Her en meget høj søjle i Roskilde Domkirke af specielle buede sten.

Teglværket er væk forlængst, men der er tydelige spor af det på en strandeng få minutters sejlads fra havnen. Det leverede i middelalderen specialsten til det halve Sjælland.

Tegl og kamp kan sagtens kombineres. Her i en gammel landsbykirke i det sydøstlige Jylland. Bemærk piksten langs fundamentet og perlegrus på gangen. Kirker er gode til sten-jagt. Fejlbrændt tegl og forskellige bjergarter.

I Øst- og Midtsjælland ses ofte lyse bånd på de røde teglkirketårne. Det er som regel kalksten fra det spændende, måske snart verdensarv-område, Stevns klint.

Her findes ikke kun fiskeleret fra kridt-tertiær grænsen fra for ca 65 mio år siden, men også en masse kalksten, som i århundreder er blevet savet ud og brugt til byggeri i store mængder. Alene på det spredt bebyggede Stevns findes ca 4500 huse af "gråkridt". Men det eksporteredes også i store mængder, bl a ad søvejen til København.

Idag er det ophørt, og ligeledes produktionen af skrivekridt og jordbrugskalk, men der produceres stadig kridt til tekniske formål, bl a glitning af papir - og meget andet.

Maleriet fra 1968 er ikke malt efter levende model, da savningen ophørte i 1950. Men en rekonstruktion af, hvordan det må have foregået. De endnu tydelige spor vil naturligvis erodere ved nedstyrtning efterhånden.

En anden form for bygningssten af kalk er *frådsten* = *kildekalk*. En spændende stenart, som dannes når grundvand kommer til ilt, og som indgår i mange kirker. Lommen håber at bringe en ekspertartikel om frådstenen senere.

Bolund-diget

Tekst og Fotos: Bjørn Petersen

På dansk hedder 'stenmur' stendige. Vi har også 'jorddiger', som er lave jordvolde der afgrænser folde, marker og hustomter. Havediger og diger langs åer er større volde / dæmninger som skal hindre oversvømmelser. Svensk 'diken' hedder på dansk 'grøfter' (afledt af en gammel bøjning af at 'grave'; dvs "som er gravet").

Se i øvrigt vejledning om diger på www.kulturstyrelsen.dk og en hallandsk film om restaurering om diger på NKFs hjemmeside.

Bolund er navnet på et flot landskab i Roskilde Fjord, lidt nord for Risø. En morænekold ude i det lave vand, forbundet med fastlandet ad en smal, undertiden oversvømmet tange. Ud mod vandet står den med stejle lerskrænter over en smal forstrand med ledeblokke fra Skandinavien.

Mellem halvøen og landevejen E6 (Frederiksborgvej) ligger en fredet strandeng med god flora og funga. Ind mod vejen afgrænses den græssede eng af et "ensidet stendige", dvs at naturstenene står stablet op mod et højere terræn, så man fra vejen blot ser hen forbi et terrænspring (ligesom de engelske "aha"s), mens man inde fra folden ser en smukt opsat mur af natursten foran vejen oppe bagved.

... eller delvist gør. For muren er groet kraftigt til i stridt græs og kraftige urter. Dels på grund af det kraftige kvælstof- (N₂)-nedfald overalt i Danmark; dels måske på grund af undertiden lidt lavt græsningstryk i den store fold; og endelig på grund af en uheldig placering af et elhegn. Det var nemlig blevet sat nedenfor stenmuren så køerne ikke kunne græsse ved dens fod og imellem stenene. Dele af stensætningen var blevet totalt usynlige, og andre dele var delvist skjult. Skyggen var heller ikke god for diverse lys- og varmeelskende organismer. Firben og slanger tror vi ikke, der er, men mus og lækat; og likener og specielle planter; blandt andet stedets sjældenheds-attraktion: Nogle få eksemplarer af bregnen rundfinnet mangeløv, som ellers er sjælden på egnen Sjælland.

Et lokalt medlem af Danmarks Naturfredningsforening (DN) fik for et par år siden øje på den kedelige tilgroede tilstand, og fik en skare ulønnede naturelskere + kommunen til at hjælpe med at rydde den værste tilgroning. Med smukt resultat på den del af diget, de nåede. Det blev snart tydeligt at elhegnet var en fysisk hindring for nødvendig græsning. (Se også Lommen 45 s 7.)

Det lykkedes at aftale med kommunen at den betalte for at flytte elhegnet op over digekronen mod at de ulønnede fjernede

den gamle rustne pigtråd, som stadig lå dér og var ubehagelig. Ejerne og forpagteren var heldigvis også positive. I år er elhegnet flyttet, så køerne rent praktisk kan nå hen og græsse.

Det er dog ikke sikkert, de gør det, da strandengen er stor, og der nok er mere foder end de helt kan nå at æde. Det er heller ikke sådan at hele diget er fritlagt. Dels har vi simpelthen ikke nået det hele på de 3 x 1 årlig arbejds-eftermiddag (hvor meget af tiden er gået med rusten pigtråd); dels er de først ryddede dele allerede delvist groet til igen. Så der er mere at komme efter; bl a er der faktisk partier, hvor man ikke tror, der er stenmur, men hvor den kommer frem, når man graver 20 - 40 cm ind i nedfalden jord oppe fra digekronen.

DN Roskilde regner med at fortsætte rydningen sammen med Roskilde kommune og DN's nationale naturplejenetværk.

I sommer skete noget andet interessant. Et andet medlem af DN Roskilde havde tilfældigvis kontakt med en af ejerne af Bolund-engen. (Den ejes fra gammel tid i fællesskab af gårdejerne i den lille landsby, Lille Valby lige øst for Frederiksborgvej.)

De kom til at snakke om at der oppe i Lille Valby er et langt og forgrenet net af stendiger, som faktisk har overlevet, men som på lange strækninger er helt tilgroet. Andre steder står friere fremme under tæt løvtag, og; atter andre strækninger bliver holdt fri; især langs landevejen.

3 lokale DN-aktivister har besøgt stedet og konstateret at der ganske rigtigt er et imponerende system af jorddiger, som sammen med Bolund-diget kan levendegøre en fortælling om landsbyens produktive fortid. Og som det kunne være meget relevant at befri for overflødig vegetation, og holde vedlige. Men sikke et arbejde!

Vi må se om der på et tidspunkt bliver et eller andet ud af det. Selve Bolund-diget skal i hvert fald lægges frit frem, så flytningen af elhegnet for komulernes skyld ikke har været forgæves.

Rundfinnet radeløv.

Halvt begravet jorddige.

Jens Vejmand

Hvem sidder der bag Skjærmen
med Klude om sin Haand,
med Læderlap for Øjet
og om sin Sko et Baand?
Det er saamænd Jens Vejmand,
der af sin sure Nød
med Ham'ren maa forvandle
de haarde Sten til Brød.

Og vaagner du en Morgen
i allerførste Gry
og hører Ham'ren klinge
paany, paany, paany,
det er saamænd Jens Vejmand
paa sine gamle Ben,
som hugger vilde Gnister
af morgenvaade Sten.

Og ager du til Staden
bag Bondens fede Spand,
og møder du en Olding,
hvis Øjne staar i Vand -
det er saamænd Jens Vejmand
med Halm om Ben og Knæ,
der næppe ved at finde
mod Frosten mer et Læ.

Og vender du tilbage
i Byger og i Blæst,
mens Aftenstjærnen skjælver
af Kulde i Sydvest,
og klinger Hammerslaget
bag Vognen ganske nær -
det er saamænd Jens Vejmand,
som endnu sidder dér.

Saa jævned han for andre
den vanskelige Vej,
men da det led mod Julen,
da sagde Armen nej;
det var saamænd Jens Vejmand,
han tabte Ham'ren brat,
de bar ham over Heden
en kold Decembemat.

Der staar paa Kirkegaarden
et gammelt frønnet Bræt;
det hælder slemt til Siden,
og Malingen er slet.
Det er saamænd Jens Vejmands.
Hans Liv var fuldt af Sten,
men paa hans Grav - i Døden,
man gav ham aldrig én.

Jeppé Aakjær 1905

Danmarks og Nordens og Europas veje bygger på enorme mængder af tildannede sten. Brosten, chausse-sten, kantsten, rendesten, pullerter og forskellige specialsten, foruden ganske almindelige skærver, som bare er tilfældigt knuste sten.

Jeppé Aakjær, som i Lommen 47 besang havren (fra Rugens Sange) var optaget af sociale spørgsmål. Den stadig meget sungne Jens Vejmand er blandt meget andet også en anklage mod social og økonomisk uretfærdighed.

Alle disse vejsten og bygningssten er jo lavet af hårdt arbejdende, lavt lønnede arbejdere i usle kår. Det tænker vi ikke altid på, når vi skumpler hen ad brostenene. BP

Suppe på en sten

Tekst og foto: Bjørn Petersen

Fra tid til anden rummer Lommen opskrifter med relation til kulturlandskabet.

Med dette nummers fokus på sten er en opskrift på den berømte stensuppe oplagt. Suppen er beslægtet med den fra bl a Pippi Långstrump kendte spiksoppa. Her en sammordisk version:

En god fast suppesten vandes til den er godt dækket og suppen bringes hurtigt i kog. Når det koger op dæmpes ildsjælene lidt, så suppen kan simre roligt videre. Herefter tilsættes lidt efter lidt:

- 1 håndfuld praktisk erfaring
- 1 kop groft hakket etnobotanik
- 1 kop fint strimlet etnozoologi
- 2 gamle artikler fra Lommen
- 2 gode råd fra Sverige
- 3 gode ideer fra Finland
- 1 inspirerende spørgsmål fra Danmark
- 2 - 3 grundprincipper fra Norge
- en historie fra de varme lande og nogle supplerende oplysninger fra Estland.

Smages til med et gran salt og lidt skarpe kommentarer.

Serveres i konkrete projekter med nybagt brød (ikke slået større op end man kan bage), smurt med fondsmidler.

Velbekomme! Suppen egner sig godt som start på en større buffet.

PS: Stenen er i dette tilfælde en såkaldt "gåsebryststen" fundet på Dejbjerg hede under årsmødet i sommer. Disse naturligt facetslebne sten kan man finde på jyske bakkeøer. De menes at være slebet af vind og sand under sidste istid, da bakkeøerne lå udsat for hårdt vejr, og de forskellige fremherskende vindretninger skiftede. Bakkeøerne var isfrie - det er derfor de findes. Som hævde partier af blandet og frugtbar moræne omgivet af helt flad smeltevandsslette, planeret med pænt sorteret grus og sand fra langsomt smeltende gletsjerkanter mod øst. Bakkeøerne er -kun svagt eroderede- rester fra istiden før den sidste.

Kontaktnetværk eller hyggeklub?

af Bjørn Petersen

Hvis et medlem af NKF vil bruge forbundet til at opnå kontakt med fagfæller fra et andet nordisk land (som den grundlæggende ide var från början), hvordan gør hun da?

Eller hvis hun vil i dialog med en kundskabsrig person, fx om et praktisk eller teoretisk problem?

Hvordan kan vi medlemmer vide, hvad hinanden kan, ved og vil?

Hvordan bliver forbundet (igen) et kontaktmedium for kulturlandskabsinteresserede i Norden? Også nye medlemmer, der ikke kender hinanden i forvejen, men som gerne skulle opleve medlemskabet som relevant og givende?

Nogle mødes på årsmøderne, og andre læser nogles indlæg i Lommen, Nordisk Bygd eller hjemmesiden. Men andre?

Har vi en passiv ressource af potentielt nyttige kontakter, der ikke ved om hinandens eksistens? Jeg tror det.

Hvad kan vi gøre ved det?

- * Vi kan lave person-præsentationer i Lommen eller på hjemmesiden, eller i et specielt distribueret dokument. Som skal opdateres med mellemrum.
- * Vi kan bede alle meddele nogle få fakta, fx uddannelse, yrke, interesser, med mulighed for frivilligt at uddybe - og så udsende medlemsliste med disse oplysninger. Opdateret og ajourført en gang imellem.
- * Vi kan oprette et socialt medium, fx på facebook, eller på LinkedIn. Det kan gøres som en lukket gruppe, beskyttet mod udefra kommende forstyrrelser.
- * Vi kan også vælge et bedre og endnu mere eksklusivt forum, som formentlig vil koste - og kræve et eller andet minimum af tilvænning og pasning.
- * Vi kan prøve at gøre Lommen (og måske hjemmesiden) mere opsøgende og aktiv i at berette om enkelte medlemmers kompetencer og bedrifter, så i hvert fald nogle af medlemmerne bliver gjort mere synlige.
- * Eller vi kan lade som ingenting. Og glæde os over at forbundet i det mindste hjælper med at konservere gode gamle, vel etablerede kontakter mellem medlemmer med helbred og hukommelse nok til at holde ved.

Jeg ser ikke rigtig andre muligheder end disse 5.

De 4 første er mulige måder at gøre forbundet mere brugbart og relevant, især for nye medlemmer. Den 5. er en måde at fastholde et godt fællesskab i den hyggelige og naturlige nedgangstakt, der sikrer en fint omvendt korrelation mellem gennemsnitsalder og medlemstal.

Et førhen meget aktivt medlem svarede, da jeg nævnte forbundet for ham: "Det er jo blevet helt irrelevant". Irrelevant? Medlemmernes viden og engagement fejler ikke noget, og landskabernes værdier har ikke mindre, men større behov for sagligt indsigtsfuld støtte.

Jeg tror, at denne landskabsforsker engang har haft stor gavn af de kontaktmuligheder, som NKF i sin tid var ret ene om at åbne. Men med tiden har internettet med dets søgemaskiner, emails og sociale netværk givet helt andre, langt mere potente muligheder for at finde, kontakte og dele med fagfæller og andre interesserede. NKF er blevet overhalet som kontaktmedium. Hvorfor gå en irrelevant omvej, når man med et par velvalgte søgninger kan finde direkte vej?

Hvis NKF igen skal blive relevant som kontaktnetværk, skal vi tilbyde nogle kvaliteter, som Google og LinkedIn ikke tilbyder i større, nemmere, hurtigere og billigere form. Det er ikke nok at medlemmer, der kender og holder af hinanden, genses på årsmøder, og at nogle få skriver artikler i medlemsbladet. Det giver ikke nye prøvemedlemmer ret meget faglig kontakt eller fællesskab. Hvis de skal se en mening i at blive betalende medlemmer, må forbundet byde på mere.

Jeg foreslår at vi satser på at bringe medlemmerne mere i spil. Gøre interesser og sysler synlige, så der åbner sig muligheder for de, der kigger indenfor, og de der bliver. Levende kontakter, og ikke bare præsenteret viden.

(Andre dele, jeg også gerne vil foreslå, handler især om at forbundet skal være hjælpsom med at skaffe støtte frem til lokale grupper, der arbejder med konkrete problemer, projekter og processer. Det hænger sammen med dette spørgsmål om kontaktetværk, men har også længere perspektiver. Se også min artikel i Lommen 48, inspireret af drøftelserne om forbundets situation på årsmødet i 2012 i Jakobstad.)

Foto Lea Stroh

Tak for alle bidrag til en inspirerende Lomme !

Vårnummeret 2014 får nok deadline i marts eller april, så årsmødeindbydelsen kan komme rettidigt ud. Send meget gerne tegninger, fotos og tekster i god tid. Tekst under 3-4000 anslag er uproblematisk. Længere tekster forkortes muligvis - efter forhandling.

Skriv også en kort præsentation af dig selv, til læserne. Måske vil de spørge eller fortælle noget. Yrke og hjemby. Måske lidt om uddannelse, erfaring og særlige interesser. Eventuelt telefon eller email, Alternativt kan Lommen formidle henvendelser indirekte, hvis du vil være "i fred" for direkte henvendelser.

På forhånd tak. Bjørn Petersen redaktør
redlommen@gmail.com +45 29826512

BOGANMELDELSE

Jens Henrik Jønsson

Sten og Landskab

Sten og monumenter fortæller historie

Udgivet år 2000 af "Danmarkshistorien i Vestskoven og Københavns Amtsmuseum",
72 godt illustrerede sider KUN 40 kr sælges gennem
www.egedalarkiverogmuseum.dk
ISBN 87-90245-28-8

Sten og Landskab er lille og uprætentøst udstyret, men pæn og indbydende. Ideen kunne kulturlandskabsforbundet ikke have fået bedre, og indholdet er fremragende indsigtfuldt og oplysende.

Gennem mere end 30 smukt fotograferede sten på land og i landsby fortælles landskabshistorie(r) fra istid og stenalder til i går, fra et område på 15-20 km² i Københavns vestlige omegn. Og herigennem fortælles en hel masse om de mange forskellige roller, sten har spillet gennem danmarkshistorien. Hver af bogens sten er eksemplarisk for sin egen slags sten-historie, og de kommer i kronologisk rækkefølge, så man får en hel forstøvet tidsrejse. Et udmærket kort gør at

man også kan bruge bogen som rejseguide, fx på nogle dagudflugter på den særdeles cykel-egnede egn i et forholdsvis uspoleret kulturlandskab tæt på storbyen. Hvad enten man vælger at besøge stenene i felten eller kun i bogen, er der masser af viden og inspiration at finde.

Anbefales stærkt! Selvfølgelig især til mennesker som af og til færdes på Østsjælland, men såmænd også til alle med interesse for landskabshistorie, og historie generelt. Eller som bare kan lide simpelthen at få stimuleret nysgerrighed og videbegær overfor en del af omgivelserne, som man måske ikke bemærker så meget til daglig.

Bjørn Petersen

Ny smuk bog

Äskhults by

Där historien möter framtiden

Redigerat av ett kollektiv under ledning av
Mats Folkesson
349 kr, kan bestilles via cal-forlaget.se

Redaktionen har for nylig modtaget et eksemplar af denne meget smukke bog, og kan ikke nå at anmelde den inden deadline.

Men en kort omtale skal den lige have med:

Forbundets medlemmer - og andre læsere af Lommen (og Nordisk Bygd nr 18) har ofte mødt små og store tekster om det lillebitte museumslandskab, Äskhult, som er et levende landskabslaboratorium i Halland for lokalhistorie, pædagogik og meget mere.

Byen er meget lille og meget idyllisk. Den ligger smukt og lidt afsides. Og uden at have kigget mere end en lille bitte smule i bogen kan jeg allerede afsløre at både akvareller og

fotos nydeligt afspejler skønheden.

Jeg har også bemærket at der er et varieret udvalg af kapitler om helt forskellige aspekter af byen. Artiklen i Lommen 49 om yxfällning av ek var faktisk et præmaturlt uddrag af bogen. Som blandt andet også rummer reproduktioner af gamle kort; også de er ofte smukke.

En fin gaveide - måske ledsaget af et gavekort til en fælles tur op i det dejlige gamle rurale landskab en skønne dag.

Fredensborg slot og slotshave

Bogomtale af Bjørn Petersen

Deltagerne i NKF's årsmøde 2009 i Kongernes Nordsjælland, vil huske Fredensborg Slotspark med Nordmandsdalen, orangeriet, urtehaven og de flotte alleer (se Nordisk Bygd nr 21 s 61-65 + forsiden). I husker måske også at der var søgt et millionbeløb til restaurering.

Pengene kom ind, og restaureringen afsluttes i år.

Så nu er der udgivet en flot illustreret bog af Ulla Kjær, Bente Scavenius & Christine Waage Rasmussen.

Christine Waage Rasmussen er den landskabsarkitekt, som guidede os, og bl a fortalte om restaureringsprojektet og de dilemmaer, det rummer.

Det kan man læse mere om; udfoldet på de sidste ca 65 sider af den store bog, som også fortæller om hele anlæggets historie fra 1720 til foreløbig 2013. Blandt mange andre, har skaberen *af den præcist knækkede alle* (jvf Lommen 49 s 49-51), Lauritz de Thurah bidraget.

Kapiteloverskrifter som "Flagermus" og "Nye træer og gamle proportioner" berører nogle af de dilemmaer, vi netop snakkede om under rundvisningen. Et overordnet dilemma er at gamle specialanlagte kulturlandskaber får større og større værdi med voksende ælde (ligesom såkaldte naturlige biotoper), men på den anden side forfalder, hvis ikke de fornyes. Ganske vist malerisk, men i sidste ende selvdestruktivt.

Helt alment er der i disse år stor interesse for (og god grund til) at "genskabe" historiske anlæg og "føre dem tilbage" til det oprindelige. Men ikke altid helt tilstrækkelig viden og bevidsthed om, hvad "det oprindelige" egentlig var, og hvilke elementer, det bør omfatte. Man kan ligefrem se oprindelige elementer (typisk levende planter) blive sløjftet fordi de ikke passer ind i projekternes forståelse af "det oprindelige" (jvf fx *Den Sommerfeldtske front ved København*, se Lommen nr 21 s 11-13).

Der er en klar og indlysende konflikt indbygget i at en masse flotte alleer er plantet for cirka 300 år siden (ikke bare i Fredensborg, men mange andre steder), for hermed nærmer mange af de oprindelige træer sig deres livs naturlige ende. Altså må de skiftes ud, hvis selve alleen som sådan skal bevares med den *oprindelige ide* om magtfuld regelmæssighed og behersket orden intakt.

Omvendt forsvinder jo selve de oprindelige træindivider med deres historiske oprindelighed, og med den akkumulerede historie, de også repræsenterer. Og måske endda med mere eller mindre uerstattelig genetisk identitet, hvis ikke den samme sort kan skaffes eller klones. For slet ikke at tale om al den værdifulde biodiversitet og æstetik, ærværdige træer med lang kontinuitet er bærere af.

Vi ved fra guidningen og dialogen at CWR var udmærket opmærksom på dilemmaerne. Så det kan blive interessant at læse hendes betragtninger om de konkrete overvejelser og beslutninger under realisering af så et stort projekt i så betydningsfuldt et anlæg.

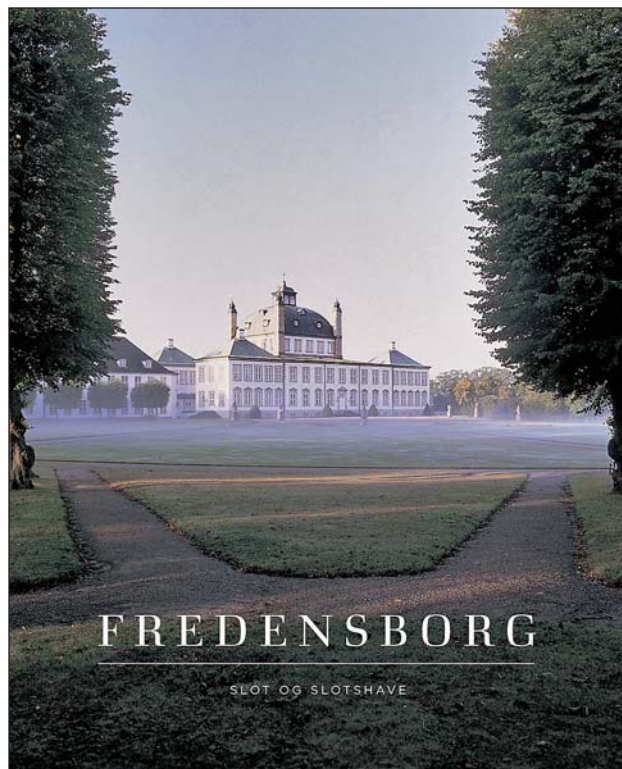

Christine Waage Foto: Simon Lautrop

**Ulla Kjær, Bente Scavenius
& Christine Waage Rasmussen**

Fredensborg Slot og Slotshave

368 sider Forlagets pris: 349,- kr.
G.E.C. Gads Forlag A/S www.gad.dk
ISBN: 978-87-12-04839-8

EREMITAGESLOTTET

Tekst og fotos: Bjørn Petersen

Et andet af Laurids de Thurahs elskede værker er det lille jagtslot, Eremitageslottet i Jægersborg dyrehave. Også dét så deltagerne i årsmødet 2009 i Kongernes Nordsjælland (se Nordisk Bygd 21 s 30 + bagsiden).

Også dét er siden blevet restaureret for en formue, og også om dét er der skrevet og fotograferet et pragtværk:

EREMITAGESLOTTET

Efter restaureringen er jagtslottet for første gang (nogensinde?) blevet åbnet for offentlige guidede rundvisninger, hvorved vi undersætter nu kan få opfyldt vores gamle drømme om at se det historiske interiør.

I skrivende stund er jeg lige kommet hjem fra en pragtfuld ekskursion i Dyrehaven med forbundets ven, Skovhistorisk Selskab. Et af de mange højdepunkter var en guidning i Eremitageslottet, og herfra stammer billederne til teksten her. Pragtværkets fotos er med garanti langt smukkere.

Ifølge forlagets bogomtale har den fascinerende restaureringsproces givet helt nye indsigter. Én indsigt, guiden fortalte om, er at 1700-tallets dygtige dekorationsmalere gav loftsudsmykningens grønne blade deres særlige livagtige glans ved at lægge et lag bladsølv under den grønne maling!

En af malernes færdigheder har forresten særlig affinitet til stentemaet i dette nummer af Lommen: De var meget dygtige til marmorering. Se det nederste foto af malet træ.

Claus M. Smidt, Poul Grinder-Hansen,
Ulla Kjær, Line Bregnhøj, Johan Fogh
& Annette Straagaard

EREMITAGESLOTTET

1. udgave 2013 Ca. 336 sider Pris: 349,00 kr.

Udgiver: Gads Forlag

ISBN: 978-87-12-04840-4

Gaulosen sett fra Laugloia naturreservat i Trondheim kommune

Ei strandeng får sin renessanse

- en inntrykksfull tur til Øyamælen naturhus ved Gaulosen i Sør-Trøndelag fylke

Tekst og foto: Kjell Brevik

Gaulosen sett fra Laugloia naturreservat i Trondheim kommune. Selv om det tradisjonelle kulturlandskapet i flere områder er på vikende front og nærmest fremstår som et kuriosum, behøver ikke skandinaverne dra så langt av sted for å erfare et levende, mangfoldig og skjøttet kultivert landskap med nettopp de museale kvalitetene som Bjørn Petersen redegjorde for i Lommen 46 (høst 2011). En oppdagelsesreise i nærområdet kan by på de største opplevelser og vekkelser. Og det var nettopp dette som hendte meg da jeg en vakker formiddag tidlig i september endelig fikk tatt turen til ei naturperle av de sjeldne som befinner seg bare et "godt steinkast" fra heimen vår. Gaulosen naturreservat omfatter en av Norges siste tilnærmet uforstyrrede elvedelta og her munner altså det varig vernede vassdraget Gaula ut i ei arm av Trondheimsfjorden etter en ferd på drygt 145 km. fra det beskjedne vatnet Gaulhåen i grensetraktene. Denne elva er Midt-Norges største og hele 95 km. av vassdraget er lakseførende. På sin stundesløse vandring gjennom de mange bygder i Haltdalen og Gauldalen er floden et mektig innslag i et svært variert natur- og kulturlandskap; fra setervollene ved sin kilde til bratte og krevende bruk i smale dalganger med skogtunge lier, for så å flyte stille og danne et naturlig skille mellom "jordviddene" i de breie flatbygdene i nord. Og det er i de sistnevnte omgivelser denne beretningen har sin opprinnelse, - nærmere bestemt i sagabygda Melhus, som vi ynder å kalle den. Med min ettårige datter i bære-meisen ("tidlig krøkes som god krok skal bli"), tørr bleie, mildt,

Kjell A. Brevik (f. 1981) har mastergrad i arkeologi og har arbeidet innen forvaltning og museum. Er bl.a. engasjert i et lokalt kulturminneregistreringsprosjekt i regi av Melhus kommune. Interessesfeltene er mange, men fellesnevneren er gjerne forholdet mellom natur og kultur i fortid og samtid. Dette gir seg utslag i aktiv deltakelse i natur- og kulturvernet. Et lidenskapelig forhold til kulturlandskap og tradisjonell brukskultur førte ham til NKF, hvor han straks følte seg heime. Siden innmeldingen i 2012 har Lommen vært et kjærkomment innslag ved godstolen. Kjell tar gjerne imot henvendelser per e-post: kjellabrevik@gmail.com

sommerlig vær, frisk sjøluft, kaffe på termosen og godt humør kunne det nesten ikke bli stort bedre. Den lange, vakre sandstranda på Øysandan representerer byfolkets kanskje viktigste badested i Trondheimsområdet, men denne formiddagen var flokker med sandlo og pilefinker det nærmeste vi kom bade-gjester. Vandrende nordover langs stranda, passerte vi tunene på brukene Øylykkja, Øyøra og Øyplassen, og like bortenfor gardene skuet vi ut over ei åpen, inngjerdet slette hvor en liten flokk Herefordfe hadde tilhold. De velfødde kyrne lå og ørta i sensommersola mens kalvene var mer rastløse. Utenom denne bedagelige komiteen, ble vi ønsket velkommen av en stor tavle med god informasjon om Gaulosen og Leinøra naturreservater samt

Den vakre, langstrakte sandstranda på Øysandan

det øvrige Gaulosen landskapsvernområde. I tillegg var ei tavle tett ved viet utfyllende opplysninger om naturtypen strandeng og kontakinfo knyttet til beitingen i området. Disse skiltene og skjøtselstiltakene, bl.a. representert ved tilstedeværelsen av husdyr, er bekostet, oppført og iverksatt av Fylkesmannen i Sør-Trøndelag (miljøvernadv.) og Statens Naturoppsyn (SNO). Krøttera tilhører en av bygdas storfebønder.

De aktuelle områdene ble fredet ved kongelig resolusjon den 23.des. 1983. Landskapsvernområdet dekker et areal på ca. 2.450 dekar, hvorav ca. 2.245 regnes som vannareal. Gaulosen naturreservat omfatter omlag 605 dekar der brorparten dekker selve utløpet med Storøra, mens landsiden sør for osen domineres av strandeng: "Formålet med fredningen er å bevare et viktig våtmarksområde med et rikt fugleliv, verne om særlig artsrike og sammensatte strandenger, bevare forekomsten av tindved på Leinøra, samt å beholde Gaulosen som et vesentlig landskapselement og som eksempel på en tilnærmet urørt større elvemunning" (utdrag av vernebestemmelsene). Området fikk ytterligere et kvalitetsstempel i 2002 da det ble gitt Ramsar-status som en del av *Trondheimsfjorden våtmarkssystem*. En strek i regningen var derimot det, at landarealet var på god veg til å bli et villnis som dermed endret et habitat som fra gammelt av bl.a. hadde begunstiget kulturlandskapsarter som vipe og storspove. Nødvendige mottiltak ble etter hvert satt inn og etter en skikkelig fremrydding av området med påfølgende inngjerding for gjenopprettelse av strandengene som beitemark, samt solid tilrettelegging for publikum, ble Øyamælen naturhus offisielt åpnet våren 2013. Dette ble behørig omtalt i en lokal sommeravis som

lokket med kortreiste turmål. Og det var nettopp denne reportasjen som endelig fikk meg til å skride over den berømte dørstokkmila for å gjøre meg kjent med området. Initiativtakerne kan trygt slå seg på brystet med denne storsatsingen. Inntil nylig kunne alle besøkende vandre som de ville i området og dermed risikere å forstyrre fugler i hekkesesongen. Det er naturligvis et gode å kunne bevege seg som en vil når en først er ute for å gi seg naturen i vold, men med økende (og positiv) interesse for verneområdet det siste tiåret har òg den ukontrollerte ferdselen tiltatt betraktelig, og følgelig presset på fuglelivet. For å bøte på dette kanaliseres publikum nå via en nesten snorrett sti frem til naturhuset som på sin side fremstår som en haug med kastell i overgangen mellom strandeng og elveos. Dette kan på ingen måte betraktes som noe tap for gjestens opplevelse av naturreservatet. Tilgjengeligheten og verdien som læringsarena er større. Attpåtil får vi innblikk i hvorledes en restaurert strandeng med beitende husdyr arter seg.

I mitt hode hadde det hele en noe mindre skala. Bare dager i forvegen hadde jeg betraktet osen fra et utkikkspunkt oppi Laugolia naturreservat (edelløvsskog) rett nordom munningen. Fra dette perspektivet stod det klart for meg at en måtte ned dit for å forstå. Som førstegangsbesøkende ble jeg overrasket over områdets utstrekning og karakter. Denne hyggelige oppdagelsen ble fullendt da et skvaldrekor av de sjeldne kunne høres fra rognetrærne bak oss. En tallrik flokk med stær hadde samlet seg blant de bugnende "rankene" av bær. Det var en nærsagt øredøvende opplevelse av stedets verdi som samlingssted for en slik karakterart som vi kjenner som et vårtegn og en livlig hekkefugl

Parti av skjøttet strandeng med Øyamælen naturhus i det fjerne.

En ønskes velkommen til Gaulosen naturreservat.

Stemmingsbilde fra Øyamølen. I bakgrunnen ses deler av Bynesets bølgende åkerlandskap.

i våre egne tun, nabolag og grender. Nå forentes de og utvekslet sommerens nyheter til stor glede for en undrende unge og undertegnede. Gaulosen er som en helligdom for fugleentusiaster fra fjernt og nær, og den ornitologiske høgsesongen stod på trappene. Vi traff da også én av disse som drasser rundt på meterlange kameralinser, Trond, og han kunne fortelle at det ikke var det helt store enda. Grågjess og kråker for det meste. Ikke den beste dagen for vadere, som tydeligvis hørte til blant favorittene. Det viste seg snart at denne fuglevennen sågar hadde hatt en finger med i spillet da området ble istandsatt og han virket vel tilfreds med resultatet. For min del var det tale om helt nye jaktmarker som på alle vis levde opp til forventningene. Derfor var jeg strålende fornøyd da en syngende storspove seglet bare noen meter over hodene våre på veg ut til sin veidemark. Mindre underholdende ble det ikke da vesla i bæremeisen med stor innlevelse tok seg til å etterape den merkelige fuglelåten som nå svant hen et sted ute på grassletta. Her fikk en syn for seg; verneverdiene kunne fanges opp av øye og øre, formelig føles på kropp og sjel.

Fra det velbygde toetasjes fugletårnet ved enden av stien var det bare å la blikket kvile på et for meg eksotisk miljø. Ute på

Storøra var det et svare liv og leven fra flokker av gjess som rastet der. Krøttera hadde nå spredt seg ut i terrenget og beitet helt ned i strandkanten. Det var et storslagent og vakkert syn. En manifestering av symbiosen mellom kultur og natur der hvor vi lar de to tradisjonelt sett uløselige elementene utfylle hverandre. Mat for sjela. Ro i sjela. Paradoksalt nok var den hevdvunne kulturmarken under oss hjulpet frem i lyset igjen på bekostning av en annen særegen naturtype, nærmere bestemt kratt av tindved (*Hippophae rhamnoides*), - en art i sølvbuskfamilien. På dansk og svensk grunn er denne busken kjent som havtorn. Her til lands er den mest utbredt i Trondheimsfjorden og fra utdraget ovenfor vet vi at den er nevnt spesifikt i vernebestemmelsene for Gaulosen. Den er dessuten en etnobotanisk godbit da de fleste norske navn på arten henspiller på den tradisjonelle tilvirkningen av rivetinner. De lekke, oransje bærene har fortsatt en betydning i bygdas mattradisjon som et ettertraktet alternativ til tyttebærsylt og rognebærgelé. Smaken kan minne om sitrusfrukt og av bærene lages en velsmakende gelé som av mange regnes som uunnværlig til vinterens kjøttmat. Under vegetasjonsstellet har det blitt tatt hensyn til forekomsten av tindved og flere steder på strandengene vokser enkeltstående, velutviklede busker eller

Denne vakre tindvedbusken er et blikkfang og gjør stien frem til naturhuset ekstra fin.

Disse fylldige bærklassene er av stor betydning for egnens mattradisjon.

låge kjerr som bortsett fra sin skjønnhet ikke minst egner seg som skjulesteder for fugler og dyr.

Skjøtselstiltakene på Øyamølen innebærer nok noe helt annet enn det en del forbinder med naturvern. Dette har Fylkesmannen og SNO tatt høyde for (se nederst på skiltet). Beite og ivaretagelse av kulturlandskap innenfor et naturreservat representerer ganske enkelt en utvidelse av vernebegrepet for mange nordmenn. Noe som kan sidestilles med de svenske kulturreservater hvor den biologiske kulturarven aktivt tas vare på og formidles har vi foreløpig ikke her på Berget. Fremstøt som det vi kan oppleve ved Gaulosen er i så fall det nærmeste vi kommer i dag.

Det ble altså en minneverdig nærtur og den følbare revitaliseringen av ei nesten glømt kulturlandskapsperle ved enden av elva gjør meg oppstemt. Men dessverre er det jo slik at Gaulosen med tilliggende natur- og kulturherligheter ligger i en såkalt vekstregion, hvilket innebærer alt fra storstilte utfyllingsplaner til massedeponier i ravinelandskap og betydelige tap av matjord gjennom utallige kortsiktige inngrep. Ikke engang landskapsvernområdets omgivelser har vært forsånt mot slike trusler, og det finnes sågar de som tror på en oppheving av vassdragsvernet! Et lite stykke opp i dalen ligger kommunesenteret Melhus side om side med et 2 400 dekar stort intakt jordbruksområde (hvorav minst 40 % drives økologisk) som har sin egen interessegruppe bestående av seks grunneiere og andre som holder dette landskapet kjær: *Varig vern av Medalhus*. Tettstedsutvikling med mange grådige øyne på ubyggt land er en overhengende trussel, men en ny kraftlinjetrasé har lenge gjæret i statsrådets skuffe. All insats

for å få denne lagt som jordkabel ser nå ut til å ha vært forgjeves. Departementet har talt. Luftkabelnettet vil snart være en dyster realitet. Et landskap ladet med tusenårig kulturhistorie vil bli økonomisert som om det bare var et nøytralt, identitetsløst kartutsnitt på saksbehandlernes skjerm. Mangelen på sektorovergrep og fremtidsrettet helhetstenkning føles total i en sådan stund. Ett sted setter myndighetene inn ressurser for å gjenskape og ta vare på et verdifullt, strandnært beitelandskap. Like i nærheten overkjøres lokalt engasjement for å ta vare på et uerstattelig kulturlandskap knyttet til et helt samfunns historiske identitet og matsikkerhet. Mye står på spill. Det er vanskelig å slå seg til ro med at det ene veier opp for det andre. Verdien av et Nordisk Kulturlandskapsforbund som streber etter å utbre bevissthet og kunnskap om og -i forlengelsen av dette- glede og kjærlighet til jorden, fjellet, skogen og kysten vi arvet av de gamle og låner av våre etterkommere skal ikke undervurderes.

Nettkilder:

Adresseavisen, okt. 2008. Bønder vil verne "halve Melhus":
<http://www.adressa.no/nyheter/sortrondelag/article1179692.ece>

Elvedeltadatabasen, Miljødirektoratet. Gaulosen:
<http://elvedelta.miljodirektoratet.no/delta-108.htm>

Urtekildens planteleksikon. Tindved:
http://www.rolv.no/urtemedisin/medisinplanter/hipp_rha.htm

Skjøtsel i Gaulosen naturreservat

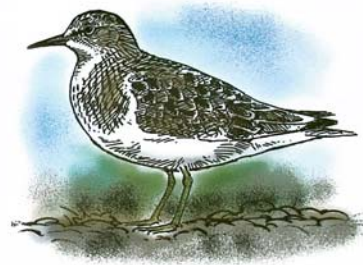
Den dominerende naturtypen på land på Øysand-siden av Gaulosen naturreservat er strandeng. Strandenger er slake løsmassestrender med engvegetasjon av salttolerante grasarter og urter, med regelmessige oversvømminger av sjøvann.

Naturtypen har stor betydning som hekke- og rasteplass for flere fuglearter, og flere plante- og dyrearter som tidligere var vanlige i kulturlandskapet har nå sine største gjenværende populasjoner på eller i tilknytning til denne naturtypen. Vegetasjonen karakteriseres dessuten av mange salttålende arter som ikke finnes i innlandet.

Strandenger forekommer mer eller mindre over hele kysten, men mange av de større områdene er nå ødelagt av utfylling, utbygging og oppdyrking. Dette har ført til at bestandene av en rekke plantearter og fuglearter som er knyttet til strandenger har gått kraftig tilbake.

Mange strandenger ble tidligere beitet eller slått. En av de største truslene mot de gjenværende strandengområdene er gjengroing som følge av opphør av nettopp beite og slått. Dette medfører at mange plantearter forsvinner og strandenga blir uegna som hekkeområde for mange fuglearter.

Det er for å bøte på dette at kyr nå beiter på strandenga i Gaulosen. Det kan for mange kanskje se ut som om kyrne ødelegger området, men de er der som en del av den planlagte skjøtselen og for å føre strandenga på Gaulosen tilbake til der den var før beitet opphørte. Utsetting av beitende husdyr på strandeng er gjennomført med suksess flere steder i bl.a. Sverige.

Temmincksnipe er eksempel på en fåtallig fugleart som forsvinner når strandenga gror igjen.

©Fylkesmannen i Sør-Trøndelag og Statens naturoppsyn, 2013. Tegning og utforming: Trond Haugskott

Et eget skilt er viet det pågående skjøtelsprosjektet i verneområdet.

NORDISKA KULTUR-
LANDSKAPSFÖRBUNDET

Lommens navn har rødder i kulturlandskabet: "Lomme" er et svensk navn for planten *Capsella bursa-pastoris* som på dansk hedder Hyrdetaske (herdeväska); på norsk Gjetertaske. Ligesom hyrdens lomme, rummer Lommen forskelligt nyttigt. Snarere information og inspiration end knive, proviant og fløjter.

Det seje skind af svømmefuglen Lom har været brugt til fine hatte og (hyrde-) tasker. Det gør vi ikke, men naturen er stadig en kilde til fantasi og virkelyst. På godt og ondt.

Foto Lea Stroh

Bliv prøvemedlem af Nordens eneste forening med temaet kulturlandskab:

Nordisk KulturlandskabsForbund

Nordisk KulturlandskabsForbund ser sammenhængen mellem natur og kultur som en helhed. NKF øger kundskaben om kulturlandskabets værdier, blandt andet gennem Lommen, Nordisk Bygd og www.n-kf.org, samt seminarer, konferencer, årsmøder og ekskursioner. Mange af medlemmerne arbejder med jordbrug, forvaltning eller forskning, og vort kontaktnet spænder over både over landegrænser faggrænser og kulturgrænser.

Årsavgift: Enskild: 250 DKK 300 SEK 250 NOK 30 €
Familj/ student/: 100 kr/10 €
Institutioner: 500 kr/50 €

Institutionsavgift ger rätt till fem exemplar av samtliga publikationer under året.

Kampagnetilbud: Hele første medlemsår er gratis!

(Nordens kulturlandskaber har nemlig brug for mere støtte fra flere støttepersoner)

NORGE Pål Morten Skollerud +47 90 03 79 16 pms@skollerud.com	Giro 0533 07 03 603 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Pål Morten Skollerud	DANMARK Anna Bodil Hald +45 21 42 23 30 annabodil.hald@gmail.com	Nordea 2310 0746 876 068 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Anna Bodil Hald
FINLAND Heidi Saaristo-Levin +358 50 54 62 936 hsaaristolevin@gmail.com	Giro 800018-70845295 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Heidi Saaristo-Levin	SVERIGE Mats Folkesson +46 70 68 33 340 mats.kulturmiljomedial@gmail.com	Giro 77 52 09-0 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Olof Stroh

www.n-kf.org

LOMMEN 50, VINTER 2013-14

ISSN 1102-6553